

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗВО «УКРАЇНСЬКИЙ КАТОЛИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ФІЛОСОФСЬКО-БОГОСЛОВСЬКИЙ ФАКУЛЬТЕТ

Освітня програма:

«Християнська педагогіка та організація дозвілля»

Магістерська робота

ФОРМУВАННЯ ДУХОВНО-МОРАЛЬНОГО СВІТОГЛЯДУ
У ВИБРАНИХ ТВОРАХ СОФІЇ РУСОВОЇ

Студентки 2-го курсу: Ольги Києнко

Науковий керівник:

Олена Василівна Невмержицька,
доктор педагогічних наук, професор

Рецензент: Назар Миронович Дуда,
доктор PhD богослов'я

Львів 2023

АНОТАЦІЯ

(до магістерської роботи)

Ольги Києнко

Формування духовно-морального світогляду у творах Софії Русової

У роботі висвітлено теоретична та практична значущість духовно-морального виховання. На основі вивчення творчої спадщини Софії Русової розкрито погляди діячки на проблеми формування духовно-морального світогляду особистості. Охарактеризовано основні події, що вплинули на спрямованість діяльності вченої. Визначено здобутки Русової в громадській та педагогічній діяльності. Підкреслено значення реалізації принципу єдності усіх інституцій у вихованні духовності і моралі.

The formation of a spiritual and moral worldview in the works of Sofia Rusova

The work highlights the theoretical and practical significance of spiritual and moral education. The views of the Sofia Rusova on the problems of forming the spiritual and moral worldview of the individual are revealed based on the study of the heritage of actress. The main events that influenced the direction of the scientist's activity are characterized. Rusova's achievements in social and pedagogical activities were determined. The importance of implementing the principle of unity of all institutions in the education of spirituality and morality is emphasized.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1	10
ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ДУХОВНО-МОРАЛЬНОГО СВІТОГЛЯДУ ОСОБИСТОСТІ	10
1.1 Духовно-моральне виховання особистості як педагогічна проблема	10
1.2 Ретроспектива поглядів на духовно-моральне становлення особистості у вітчизняній педагогічній спадщині (XII – XIX ст.).....	16
1.3 Формування духовно-морального світогляду особистості в рецепції діячів XX ст.....	27
РОЗДІЛ 2	36
СТАНОВЛЕННЯ СОФІЇ РУСОВОЇ ЯК ПЕДАГОГА, ВЧЕНОЇ, ГРОМАДСЬКОЇ ДІЯЧКИ	36
2.1. Формування світогляду Софії Русової на тлі суспільно-політичного та культурного життя населення українських земель другої половини XIX – початку XX ст.....	36
2.2. Громадська діяльність Софії Русової.....	40
2.3. Науково-педагогічна та організаційно-педагогічна діяльність Софії Русової	43
РОЗДІЛ 3	52
ОСНОВНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ДУХОВНО-МОРАЛЬНОГО СВІТОГЛЯДУ ОСОБИСТОСТІ ТА ВПЛИВ СОЦІАЛЬНИХ ІНСТИТУЦІЙ НА ЦЕЙ ПРОЦЕС У ПЕДАГОГІЧНІЙ КОНЦЕПЦІЇ	52
СОФІЇ РУСОВОЇ.....	52
3.1. Теоретичні засади морального виховання у педагогічній спадщині Софії Русової	52

3.2. Прикладні аспекти формування духовно-морального світогляду особистості крізь призму педагогічних поглядів С. Русової.....	59
3.3. С. Русова про виховання релігійних почуттів особистості.....	64
ВИСНОВКИ	67
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	71

ВСТУП

Людське суспільство тримається та суспільній моралі і духовності – теза, що до війни сприймалася дещо відсторонено. Війна, звірства російських окупантів, повернула до роздумів про причини трагедії та відновлення правильних координат добра і зла. «З'явилася моральна шкала цієї війни: «боротьба світла з темрявою», «боротьба між Добром і Злом», «українські воїни – воїни світла, воїни добра». Все набуло свого великого сенсу»¹, – сказав Мирослав Маринович на візійній конференції УКУ–НаУКМА «Уроки війни й майбутня відбудова країни та суспільства». Подолати небезпеку може допомогти, крім політики держави, пам'ять про досвід національної боротьби на різних етапах історії суспільства.

Україна з кінця XIX століття поступово торує шлях до розбудови української національної ідеї, зокрема реабілітації та повернення з небуття багатьох імен духовних провідників нації. Серед відомих постатей, які боролися за незалежність та відродження духовності, демократичність, соборність країни, слід відзначити М. Грушевського, С. Петлюру, І. Огієнка, М. Драгоманова, І. Франка та інших просвітителів, ідеї та погляди яких було жорстоко сфальсифіковано, несправедливо засуджено, перекручено та приречено до забуття.

Поміж славетної когорти світочів українського духу поважне місце посідає С. Русова – активний громадський, культурно-освітній діяч кінця XIX – початку XX століть, людина прогресивних поглядів, за що свого часу була викреслена з історії українського суспільного життя та затаврована як «українська буржуазна націоналістка» з усіма відповідними «орґвисновками». Із проголошенням незалежності України розпочинається ліквідація «спецхранів» у наукових бібліотеках, розсекречування й доступ до значного масиву архівних фондів, які раніше були практично недоступними для дослідників і унеможливлювали

¹ *Маринович М. Цивілізаційна місія України та її ціннісний вимір //Збруч (02.07.2022)*
<https://zbruc.eu/node/112380>

повернення до національної культури незаслужено забутих українців. У 1990 році розсекречено й особистий архів С. Русової в ЦДАВОВУ України (фонд 3889), що сприяло потужному поштовху до нових наукових розвідок її життєвої, творчої діяльності.

Творчості С. Русової властиві прогресивні погляди щодо формування духовно-моральної свідомості українців, а це заслуговує ґрунтовного вивчення та використання, адже більшість її ідей наразі є актуальними. Духовно-моральна складова, що окреслюється в творах відомої громадської діячки, була одним із чинників формування суспільної свідомості нації в першій половині ХХ століття. Твори С. Русової гармонійно поєднують культуру викладу матеріалу та методичні, прагматичні поради щодо виховання особистості патріота й громадянина. Її спадщина є знаковою не лише для розуміння і вивчення суспільної думки певного історичного періоду, а й для історії педагогіки – це взірєць того, як продуктивна діяльність одного автора сприяла формуванню громадської думки в суспільстві за умови, що громадський діяч акцентує увагу на національно-патріотичному вихованні, зосереджуючись на основних гуманітарних напрямках і, толерантно корегуючи процес, намагається максимально гуманізувати суспільне життя та рівень духовності суспільства.

Дослідження духовно-моральних складників світогляду творчого спадку С. Русової є парадигмою розуміння причин реакції української громадськості на перебіг світових політичних дискурсів: війн, громадянських конфліктів, становлення та поразки нової української державності періоду Української революції 1917–1921 рр. тощо. У її публіцистиці, щоденнику, листуванні з видатними діячами маємо можливість наочно спостерігати, як поступово концепція майбутньої незалежної України набирала виразних засадничих ознак ідентичності, структуруючись у суспільній свідомості. Творчі праці С. Русової були дієвими, оскільки статті та книги, які вона видавала сама чи з однодумцями, формували громадську думку, виховували ідеали незалежності, національної ідентичності, духовності.

Актуальність роботи зумовлена низкою суспільних, освітньо-виховних і педагогічних чинників, зокрема, потребою з'ясування концепції розвитку особистості відповідно до поглядів на духовно-моральне виховання, що домінували в гуманістичних ідеалах С. Русової, чия постать та творчість залишається сьогодні недостатньо популяризованою та вивченою в контексті розвитку української педагогіки кінця XIX – початку XX століть.

У процесі дослідження використано праці низки українських дослідників, в яких, зокрема, досліджуються її освітня діяльність та педагогічні погляди. (І.М. Пінчук), участь у просвітительському русі (Г.М. Груць), творча спадщина періоду еміграції (О.В. Джус), різні аспекти внеску діячки в розвиток дошкільної педагогіки (В.Ф. Сергєєва, Н.В. Малиновська, З.І. Нагачевська, О.В. Пшеврацька), її дидактичні (О.М. Таран) та філософсько-освітні (О.М. Пенковець) погляди, громадсько-політична діяльність (Л.В. Гонюкова). та інших українських вчених. Проаналізовано також низку дисертацій, в яких предметом аналізу обрано переважно педагогічні новації С. Русової (Г. Груць, О. Джус, І. Євдокименко, О. Таран, О. Пшеврацька та ін.).

Базовим джерелом для написання роботи стали праці С. Русової: збірники, окремі видання у вигляді нарисів, оповідань, казок, монографії, журнальні статті, мемуари й щоденник.

Об'єкт дослідження: формування духовно-морального світогляду особистості.

Предмет дослідження: духовно-моральне виховання особистості у творчій спадщині С. Русової.

Мета дослідження полягає у здійсненні наукового аналізу та систематизації основних методів та засобів формування духовно-морального світогляду особистості у творах Софії Русової.

Завдання дослідження:

1) простежити генезу поглядів на формування духовно-морального світогляду особистості;

2) охарактеризувати досвід громадської та педагогічної діяльності Софії Русової, її внесок у розвиток проблеми морального виховання дітей та молоді;

3) виокремити основні засади процесу формування духовно-морального світогляду особистості у творчій спадщині С. Русової;

4) окреслити специфіку впливу соціальних інституцій на духовно-моральне становлення особистості крізь призму творчої спадщини С. Русової.

Хронологічні межі дослідження зумовлюються роками життя та громадсько-педагогічної діяльності С. Русової. Нижня хронологічна межа (1871 р.) збігається з початком педагогічної та громадської діяльності діячки. Верхня (1940 р.) – пов’язана із смертю вченої.

Для втілення поставлених в роботі завдань використано загальнонаукові **методи дослідження**. Основним методом виступає порівняльно-історичний, за допомогою якого охарактеризовано періоди життя і творчості С. Русової, проаналізовано тексти сучасної публіцистики в контексті національно-патріотичної парадигми. Біографічний метод застосовано для з’ясування життєвих обставин, що впливали на формування світоглядних настанов діячки, які згодом знайшли відображення в її творчості.

Оригінальність дослідження. Проблема формування духовно-морального світогляду особистості була і залишається актуальною. На її розробку значним чином впливають суспільно-політичні реалії, а також розвиток наук про людину. Живемо в складний час. Сьогодні постала нагальна потреба захисту суверенітету та територіальної цілісності нашої держави. Сучасність вимагає особливого типу громадян: воїнів-лицарів, сильних духом та морально стійких. Варто зазначити, що сучасні реалії мають подібність з тим часом, коли жила й творила С. Русова. А відтак опертя на історичний досвід може дати ключі для удосконалення процесу морального виховання в сучасних умовах.

Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ДУХОВНО-МОРАЛЬНОГО СВІТОГЛЯДУ ОСОБИСТОСТІ

1.1 Духовно-моральне виховання особистості як педагогічна проблема

На сучасному етапі відбудови та модернізації Української держави актуалізується розв'язання надзвичайно складного, але нагального та важливого завдання: виховати патріота своєї країни, свідомого громадянина, національно-відданої, моральної, духовної та інтелектуальної особистості, такої, що здатна компетентно, фахово, науково обґрунтовано здійснювати прогресивні перетворення в країні, розвивати всі сфери життєдіяльності суспільства. Відтак актуалізується потреба реалізації духовно-морального виховання у закладах освіти та родинному середовищі.

Проблема духовно-морального виховання особистості знайшла розробку у працях низки науковців, які зробили спробу дати визначення цього поняття та окреслити теоретико-практичні засади процесу формування духовно-морального світогляду особистості. Так, О. Постоева та Р. Корнійчук подають доволі широке тлумачення поняття «моральне виховання», розуміючи під ним цілісний процес опанування моральних норм і правил, розвиток моральних мотивів, навичок та звичок поведінки. При цьому, на переконання авторів, в основі цього напрямку виховання має лежати універсальний закон людства: Заповіді Божі та Заповіді Любові².

І. Сіданіч вважає, що духовно-моральне виховання полягає у цілеспрямованому формуванні особистості, а саме: у розвитку особистісних настанов, понять, принципів, які детермінують поведінку, духовні риси, інтелектуальну сферу і є необхідними для розуміння власного місця у світі, розвитку та самореалізації. До такого визначення авторка прийшла,

² Постоева О.- Корнійчук Р. *Про духовно-моральне виховання студентської молоді// Науковий вісник УМО. Серія: Педагогіка.* 4 Київ 2019, 63.

проаналізувавши сутність понять «духовність» та «моральність». Відтак, на її думку, духовність є набуттям сенсу та показником буття певної ієрархії цінностей, а моральність визначає духовну культуру особистості, яка впливає на самореалізацію особи³. Міркування авторки дають нам підстави стверджувати, що вона є прихильницею ціннісного підходу до духовно-морального виховання.

На аналогічній позиції стоять Н. Манжелій та Т. Фазан, які розглядають духовно-моральне виховання як «цілеспрямований педагогічний процес взаємодії дитини з елементами духовної культури, спрямований на становлення внутрішньої системи духовних цінностей...»⁴.

Завдання духовно-морального виховання особистості у педагогічній науці окреслюються так:

- виховання у дітей почуття любові до своєї сім'ї, свого роду, Батьківщини;
- розширення уявлень про рідну культуру, християнські свята, народні звичаї та традиції;
- формування духовно-моральних якостей (чуйність, товариськість тощо) засобами міжособистісної взаємодії⁵.

До принципів духовно-морального виховання належать:

1) загальнопедагогічні: цілеспрямованість виховання; зв'язок виховання з життям; єдність свідомості та поведінки; виховання у праці; комплексність; поєднання поваги до особистості вихованця з розумною вимогливістю; індивідуальний підхід до дітей; системність, послідовність і наступність у вихованні; інтегративність; народність; природовідповідність; демократизм тощо;

2) спеціальні: теоцентризм; біблійна основа навчання; міжконфесійність; толерантність до релігійних відмінностей та особливостей; добровільність⁶.

³ Сіданіч І. *Духовно-моральне виховання дітей у вітчизняній школі (XX – початок XXI століття)* монографія. Київ 2013, 49.

⁴ Манжелій Н.- Фазан Т. *Духовно-моральне виховання дітей дошкільного віку на засадах родинної педагогіки*. Київ 2016, 131.

⁵ Бех І. *Особистість на шляху до духовних цінностей: монографія*. Київ – Чернівці: Букрек 2018, 32.

⁶ Богущ А. та ін. *Духовно-моральне виховання дітей дошкільного віку на християнських цінностях: навч. прогн. та календарно-темат. план*. Київ 2019, 910.

Дотримання названих принципів може забезпечити ефективну реалізацію завдань, а також відбір змісту та педагогічного інструментарію духовно-морального виховання.

Відтак очевидно, що здійснюючи дефініювання поняття «духовно-моральне виховання», науковці виходять з поняття як християнської, так і світської моралі. Однак спільним у їхніх визначеннях є екстраполяція на цінності виховання.

Сьогодні питання формування духовних цінностей особистості та її морального вдосконалення є надзвичайно актуальним. Сучасна освітня парадигма оголошує людину головною цінністю. Цінністю, що розвивається не сама по собі, а у поєднанні з глобальним світом. Питання, на яких засадах розбудувувати нову країну стоїть особливо гостро.

Світове дослідження цінностей, яке наводить Ярослав Грицак в книжці «Подолати минуле: глобальна історія України», вказує на три історичні фактори, які впливають на їх формування: релігія, імперії та комунізм. І з цієї перспективи Україні не пощастило – країна з православною культурою належала до Російської імперії і пережила одну з найдикіших форм комунізму. Тому більшості українців притаманні «цінності виживання»⁷. Однак, на щастя, сьогодні відбувається новий «ціннісний зсув», зумовлений зміною поколінь. Важливо його не втратити, а виховувати активних громадян з розвиненим морально-духовним світоглядом. Значною мірою відповідальність за це лягає на сферу освіти, завданням якої є не лише соціалізація дитинства, долучення його до науки, культури, загально визнаної моралі, а й значним чином продукування нових ідей та новітніх тенденцій, що стосуються життя і поведінки дітей з раннього віку.

Розробка та розв'язання питань морально-духовного виховання дітей та молоді є вимогою часу та найпершою суспільною потребою. Їх сучасна особливість повинна поєднати потяг українців до традиціоналістичних

⁷ Грицак Я. *Подолати минуле: глобальна історія України*. Київ 2021, 383

національно-культурних основ з європеоцентричністю, яка пов'язана з цивілізаційним вибором.

Про збільшення уваги до питань моральності та моральних цінностей останнім часом все частіше говорять західні педагоги та психологи. Ця проблема гостро стояла впродовж усього ХХ ст. з визначенням різних моделей моральної соціалізації дитини.

Історично чільне місце тут належить Жану Піаже. Швейцарський психолог та філософ вказував, що процес розвитку моральної свідомості дитини ділиться на два етапи: мораль примусова та мораль кооперації. Перший етап – примус – базується на заборонах, які формуються дорослими, ці правила прирівнюються до абсолюту, а їх невиконання спричиняє покарання. Другий етап – кооперація – піднімає дитину на інший рівень розвитку, при якому вона розуміє, що заборони не абсолютні та не прив'язані до певної людини, та може визнати необхідність заборон. Для еволюційного переходу від першого до другого етапу, необхідне виконання тьох умов: зростання інтелектуального розвитку дитини; відхід від безумовної покори авторитетної особистості та взаємодія із ровесниками⁸.

Були і інші теорії: для прикладу в Європі, а особливо на пострадянському просторі і, зокрема, в Україні стала популярною модель Лоренца Кольберга, так звана модель моральної соціалізації. Лоренц Кольберг, послідовник Жана Піаже, вказував, що моральне становлення дитини пов'язане інтелектуальним розвитком. Проте, в деяких питаннях він заперечував тезам свого попередника. На відміну від Ж. Піаже педагог вважав, що розвиток базується не на заборонах, а на суспільних формах, що формуються в процесі соціальної взаємодії. А також досліджував суспільні закономірності яким підпорядковується процес морального розвитку. Л. Кольберг вказував на такі три рівні морального розвитку, при чому кожен рівень він умовно поділив на дві стадії: передумовний, коли діти намагаються оцінювати свої дії та вчинки, виходячи із наслідків: для першої стадії – орієнтація на слухняність і покарання, страх перед карою; на

⁸Гулевич О. *Основные стадии моральной социализации*. Москва 2010, 52-66.

другій – задоволення власних потреб, збереження балансу між нагородою за вчинок і покаранням. Другий рівень – суспільна мораль, коли традиційні загально визнані норми домінують над егоїстичними прагненнями. Цей етап поділяється на такі дві стадії: третю, коли еталоном поведінки виступають найближчі люди – друзі, сім'я, сусіди, і четверту – підтримки соціального порядку, відповідність моральним вимогам суспільства. Третій рівень – посттрадиційний. Людина на цьому етапі спирається у своїх моральних судженнях на ті принципи, які притаманні особисто їй, особливо у тому, що стосується індивідуальних прав (п'ята стадія). На шостій, останній стадії третього рівня особистість сама вибудовує персональну систему моральних принципів і свідомо дотримує їх⁹.

Означена проблематика є актуальною і для вітчизняної педагогічної теорії та практики. Наповнення життя дитини високою духовністю – основний пріоритет сучасної вітчизняної освіти. І. Бех вказує, що виховання особистості можна розглядати як культурно-історичний розвиток вищих психічних функцій, та підйом особистості до духовно-моральної культури людства через відповідну взаємодію¹⁰. Вчений описує дуже широку різноманітність виховних станів дитини: слухняність та «звинувачення», стійкість та «пригадування», почуття, незадоволення чи сорому, а також невдоволеність, подяка, розпач, обіцянка та відмова, підкорення, моральна мужність, духовний помисел, віра, таке інше. Вчений стверджує, що психолог має справу з свідомістю, і для взаємодії, її потрібно описати і дослідити, а не шукати причин, чому це так. Дорослий, педагог може зрозуміти і відчути душевне життя, стани дитини, уявити їхній сенс і, власною волею і майстерністю спонукає до зміни. Здійснює значний персональний вплив і водночас, направляє особистість на саморозвиток і самовдосконалення.

Українська дослідниця О. Сухомлинська, проаналізувавши зарубіжні праці, вказала такі напрями формування моральних правил і норм: *персоналістичні*

⁹ Гулевич О. *Основные стадии моральной социализации*, 67

¹⁰ Бех І. *Виховання особистості: сходження до духовності*. Київ 2006, 272.

(гуманістичні, органічні, ліберальні, недирективні, пульсаційні, відкриті, вільні), такі, що базуються на свободі та автономності персони, її внутрішні можливості; *академічні* (класичні, традиціоналістські, загальні), такі, де чинником є зміст навчання, що має на меті формування загальної культури, критичного мислення, демократичні цінності й суспільну відповідальність; *соціальні концепції*, що ґрунтуються на тезі про підготовку дітей до існування у соціумі, збереженні довкілля, подоланні нерівності між людьми; *спіритуалістичні* (метафізичні, трансцендентні), де східна філософія і релігія та їх цінності виступають основою виховання; *соціокогнітивні*, для створення виховних стратегій на суспільних, культурних факторах формування дитини, групи або колективу; *психологічні* теорії, які ставлять процес пізнання (мислення, аналіз), на провідне місце у вихованні дітей; *інструментальні* (техносистемні), що онтологічно зосереджені на технологічному (комунікативному, інформатизованому) підході до організації навчально-виховного процесу, досліджують взаємодію людини і машини, дитини і комп'ютера¹¹.

Учена також наголошує на тому, що не лише наука, але й школа і батьки, вся сукупність соціальних інститутів, увесь стиль життя суспільства формують і несуть відповідальність за моральну атмосферу у соціумі. Особистий приклад і моральне обличчя кожної відомої суспільству особистості, набуває особливої ваги незалежно від того, чим людина займається. Це, перш за все, стосується політиків, які, власне, уособлюють державу і асоціюються з нею, з цілями і завданнями її розвитку.

Відтак на процес формування цінностей особистості впливає суспільне сприйняття виховання у сучасному швидкозмінюваному світі. Як зазначає сучасний французький політик Домінік де Вільпена, сьогоднішня задача суспільству нові завдання: зменшити розрив між не тільки плінними, а й надзвичайно стрімкими змінами у світі і еволюцією людини, яка відбувається досить повільно, а також між природою та культурою: «Щоб керувати великим

¹¹ Сухомлинська О. *Проблеми теорії виховання дітей і молоді в Україні // Педагогіка і психологія* 4(1997) 113.

кораблем – людством і маленьким човником – людиною, мають погоджуватися усі дії...; примирення етики з прогресом, економіки з мораллю, індивідуального з колективним, духовного із скороминучим, влади з народом, пристрастей з розумом, вірність традиціям з багатоманітністю культур; прилучитися до нової культури ризику і свободи, навчитися сприймати світ таким, яким він є, виховати в собі інтерес до цього світу, не боятися його». Вчений закликає побороти нетерпимість і вибратися із пастки консерватизму, відродити прагнення до щастя, мрії про нього, яке не піддається підрахунку, виміру у грошових одиницях, до щастя як духовного ідеалу¹².

1.2 Ретроспектива поглядів на духовно-моральне становлення особистості у вітчизняній педагогічній спадщині (XII – XIX ст.)

Сьогодні в нашій країні йде війна – трагедія, що набула державного, європейського і навіть всесвітнього значення, не кажучи вже про трансформації особистісного виміру, які самим фактом своєї появи спонукають до перегляду і переоцінки усіх думок і тверджень ціннісного характеру, що побутували і розвивалися до цих доленосних подій. Стрижневе місце у них посідають ідеї моральності, людської гідності, захист європейських цінностей – справедливості, чесності, правдивості, які проросли, серед іншого, і з тих зерен, які посіяли наша освіта, виховання впродовж усіх років державної незалежності.

Майбутнє незалежної України пов'язано з докорінними трансформаційними змінами в суспільстві, отже на часі має бути переглянута державна освітня і виховна стратегія, сформовані новітні освітньо-виховні програми і проекти, що повинні відповідати новим перспективам в напрямках громадянського, патріотичного, духовного та морального виховання. Чому саме до цього слід прикладати зусилля? Можливо тому, що в нових умовах вони набувають нового напрямку і змісту? Мабуть тому, що духовна ідеологічна

¹²Доминик де Вильпен. *Крик горгульи // Иностран. лит-ра* 2 (2004) 238.

складова посідає в них значне місце? А, може, прична в тому, що духовно-моральне, як і патріотично-національне виховання, було омріяним ідеалом багатьох поколінь українців?

Історичний досвід показує, що на території сучасної України історично склалася потужна виховна система, що значною мірою враховує національні особливості, риси і самобутність українського народу.

Однією з найдавніших пам'яток літератури в Україні вважають «Повчання дітям» Володимира Мономаха. Це оригінальний твір, в якому Володимир Мономах висловлює погляди політичного, загальнодержавного, і, навіть морального характеру. Навчає дітей бути розумними керівниками, захищати інтереси держави, самим учитися і поширювати освіту, і давати приклад іншим. Свої повчання він ілюструє прикладами з власного життя. «Усього ж паче – убогих не забувайте, але наскільки є змога, по силі годуйте і подавайте сироті, і за вдовицю вступіть самі, а не давайте сильним погубити людину. Ні правого, ні винного не вбивайте і не повелівайте вбити його»¹³. Це була велика програма морального самовиховання та виховання Володимира Мономаха, яку можна виконати, лише поєднавши зусилля всіх ланок освіти і виховання від сімейних до державних.

Аналіз таких пам'яток української літератури як «Повісті временних літ», «Статуту Володимира Всеволодовича», «Слова о полку Ігоревім», «Повчання дітям» Володимира Мономаха дає підставу стверджувати, що вчителі Київської Русі намагалися виховувати в особистості такі моральні якості, як милосердя, доброта, справедливість, любов до свого народу, батьківщини, працелюбність. Батьки і вчителі, спиралися на моральні норми того часу, несли певну педагогічну інформацію і диктували конкретно поведінку в різних умовах життя.

Народні моральні повчання та норми у вихованні того часу були тісно пов'язані з релігійністю. Основою духовного відродження України і виховання

¹³ Володимир Мономах . *Літопис Руський. «Поучення»* , ст.30 litopys.org.ua

її громадян є християнська мораль, яка спонукає людей дотримуватись норм поведінки, викладених у Біблії.

Вже в середньовіччі в українському суспільстві були сформовані стійкі позитивні риси – прагнення до морального зростання, шанобливого ставлення до Батька, до Матері, Роду, Народу.

У VII – VIII ст. існували «зводи» усних моральних стандартів, які йшли від стародавніх греків. Це були приказки, афоризми, а також поради, правила поведінки. В народі ці правила називалися «вежеством». Вони застерігали, попереджали: «Час не сховає поганих справ», «Краще почути від когось про лихо, ніж говорити про це комусь іншому». Перекази, легенди були чудовими засобами формування у молоді патріотичних почуттів, духовно-морального виховання. Мораль середньовіччя вчила не забувати вбогих, не дозволяти сильному губити слабого, завжди напоїти і нагодувати немічного, допомагати старим людям. Милостиня вважалася джерелом і початком «усякого добра». Першими підручниками з педагогіки у середньовіччі були «Азбуковники», які включали моральні правила, котрі стосувалися поведінки юнаків та формували в них певні норми спілкування.

Епоха Відродження була досить плідною в формуванні питомо української системи морального виховання молоді. Причиною цього стало, зокрема, розгортання великої мережі різнотипних навчально-виховних закладів. Під могутнім захистом козацьких збройних сил поряд з монастирськими школами, колегіумами, академіями, братськими, дяківськими, церковними, народними професійними школами мистецтв і ремесел працювали козацькі січові школи на землях Січі, території Війська Запорізького, на Гетьманщині. У цих навчально-виховних закладах панував волелюбний дух козацтва. Серцевиною цих шкіл було духовно-моральне виховання.

Великий вплив на розвиток традицій виховання морального спрямування мали педагоги-демократи, особливо Г.С. Сковорода. Він рекомендував вшановувати закони наших предків, тобто розпочинати навчання й виховання з реалізації тих методів і форм, які мають виразну родинну основу, з перших днів

життя добре відомі дитині, щоб учні навіть не відчували, що їх виховують. Г.С. Сковорода вказував, що людину характеризують її моральні якості: любов до країни, праці, людяність, дружба, правдивість, чесність, скромність, почуття людської гідності.

Надзвичайно важливого значення набуває вчення Сковороди про серце, як осередок духовного світу людини. Відповідно до поглядів Сковороди серце людини є найголовнішим у її вихованні й відношенні до інших. «Всяк есть тем, чіе есть сердце в нем. Волчье сердце есть родной волк, хотя лице и не волчье»¹⁴. Серце людини є узагальненою характеристикою її емоційної сфери у філософському, психологічному і педагогічному контекстах. Також воно є відображенням насамперед моральних почуттів, в яких віддзеркалюється ставлення особистості до інших. Філософ добре знав «серця» людей свого часу. Він з обуренням писав про наклепників, хабарників, підлесників, грабіжників, лицемірів, розпусників та інших аморальних людей. Зрозуміло, що в цих соціальних типах Сковорода більш за все обурювали глибокі аномалії в емоційній сфері людини, її відношення до інших людей, ставлення до болючих соціальних проблем.

Свої педагогічні погляди він виклав у притчах «Убогий Жайворонок» та «Благодарный Еродій», Г.С.Сковорода гнівно засуджує прагнення батьків до наживи, гонитвою за чужоземним вихованням. Такі дії породжують егоїзм дітей, призводять до духовної бідності, втрати любові й поваги до Батьківщини. Ці твори не втратили своєї актуальності, бо здатні переконати у необхідності відповідального ставлення до виховання й навчання дітей, піклування про фізичний і розумовий розвиток учнів, про прищеплення найвищих моральних якостей і естетичних запитів¹⁵.

Особливе місце у плеяді українських діячів, що вплинули на світогляд сучасників належить І. Котляревському, який поєднував активну педагогічну діяльність з літературною творчістю в часи ліквідації залишків автономії

¹⁴Сковорода Г. *Твори* : в 2-х т. Київ 1961. Т. 1, 640

¹⁵Лутфуллін В. *Григорій Савич Сковорода* /Бойко А. та ін. 22 видатних українських педагоги. Київ 2004, 31.

України, юридичного оформлення кріпосного права та інтенсивного розвитку буржуазних відносин.

І. Котляревський вважав, що моральне виховання є невід'ємною частиною всебічного виховання як один із найважливіших напрямів народної педагогіки. У літературних працях І.Котляревського обґрунтовано (з точки зору педагогіки) необхідність формування особистості, з високими моральними якостями, здатної любити Батьківщину, працювати задля її блага, служити їй, вибудувувати взаємовідносини в суспільстві на основі чуйності, доброти, готовності прийти на допомогу будь-кому, хто потрапив у біду, співчувати та співпереживати. Висвітленням найважливіших понять моральної культури та виховання письменник впливав на почуття читача, направляв його до вірних вчинків.

Для прикладу, у поемі «Енеїда» представники народу образи Енея, Низа, Евріала, Вулкана зображено носіями позитивних моральних якостей. Однією з найголовніших умов морального виховання є засвоєння моральних знань, формування етичних та моральних принципів. Зокрема, у підземному царстві Еней зустрічає людей, які вели чесне та праведне земне життя: це вдови бідні, діви чесні, сироти, ті, що людям помагають любили, старшина правдива, та «тільки трохи сього дива, не квапляться на се вони», зустрічаються військові, значкові і сотники, і бунчукові, які «правдиву жизнь вели»¹⁶. Отже, це особи, які своїми вчинкам стали зразком для виховання. Такі люди уособлюють найкращі людські риси, тому вони й потрапили до раю. Котляревський симпатизує простому народу, до якого виявляє глибоку схильність, зображає його життя як своєрідну плату за земні страждання: «ні чванились, ні величались, ніхто не знав тут мудровать, не сердилися, не гнівились», у цих людей було «вообще все за одно»¹⁷. У цих рядках відображені мрії автора про такий лад, де не буде багатих і бідних, де буде злагода і спільний мир. Тут письменник відобразив потяг народу і своє бажання шляхом освіти і виховання досягти кращого суспільства, у якому люди будуть щасливими.

¹⁶Котляревський І. *Вибране* Харків 1980, 280 .

¹⁷Там само, 93.

І.П. Котляревський у творах: «Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник», «Енеїда» висміює і засуджує розбещеність, бездіяльність, непорядність, неповажне ставлення до батьків, егоїзм і бажання наживатися за рахунок інших, легкодумство, нечесність, соромність, себелюбство і підлабузництво. І.П. Котляревський створив певну педагогічну систему, де впроваджено гуманістичні напрями класичної педагогіки: палка любов до вітчизни, чуйне ставлення до людини, гуманізм і широкий демократизм.

Велике значення для формування духовно-моральної свідомості українців мають твори генія українського народу Т.Г. Шевченка. У букварах, що написані Шевченком, відсутні вправи на читання окремих складів, які не зв'язуються в слова. Діти вчили абетку, а потім відразу переходили до читання мікротекстів, в яких слова поділялися на склади з вказаним наголосом. Після цього переходили до текстів зі сталим смислом, які становили ще одну особливість цього посібника. Обов'язковими для учбової літератури того часу релігійними текстами, були шматки з «Псалмів Давидових», що хз переклав Тарас Шевченко. Також для тренування читання автор додав до буквара народні думи, приказки та прислів'я повчального характеру. Розміщені у букварі Шевченка короткі, влучні, дотепні й зрозумілі народні висловлювання повні мудрості і морального змісту. В них критикуються паразитизм, жадоба до збагачення, неробство, лицемірство, підступність. Шануються позитивні якості: чесність, правдивість, почуття колективізму, взаємодопомога, дружба, працьовитість. Підручник вражає різноманітністю жанрів матеріалу для читання. Зміст буквара спрямований на засудження моралі експлуаторських класів.

Шевченко не писав окремих педагогічних творів, проте його проза, поетичні твори й живопис мають неоціненне виховне значення. Для його праць притаманні глибока народність, гуманізм, любов до батьківщини, викривальний пафос, образність. Великий поет у своїх творах розглядав морально-етичні теми, розмірковував про родинне виховання, освіту й освіченість в житті людини, про роль фольклору та народних звичаїв в становленні високоморальної особистості.

Немало дитячих образів, що постали у творах Шевченка, наділені яскравими психологічними характеристиками. Автор докладно зображує умови, в яких формується особистість, наочно показує, як безвідповідальне виховання може скалічити людину морально (повісті «Варнак», «Музикант» та ін.).

Автор засобами художнього зображення підкреслює свій ідеал виховання людини. Це особистість з високими моральними рисами і багатогранними знаннями, чесна, добра, працьовита, з почуттям гідності та громадянськості, яка здатна застосовувати свої знання в житті, любить працю, вміє цінити мистецтво.

Ну що б, здавалося, слова...

Слова та голос – більш нічого.

А серце б'ється, ожива,

Як їх почує...¹⁸

Саме прості і потужні слова Т. Шевченка є найдієвішим «методом» формування самосвідомості та духовного збагачення.

Неможливо оминати в царині духовно-морального виховання ідеї Івана Франка, що мали потужний вплив на українську культуру, її діячів та й просто пересічних українців. Як засіб морального виховання діяч високо цінував усну народну творчість. При формуванні моральності засобами фольклору автор особливо виділяв серед жанрового розмаїття усної народної творчості казки, і навіть створив за їх мотивами низку творів. Він був переконаний, що моральні категорії та норми абсолютно залежать від певних історичних умов суспільного розвитку. Автор цінував казку і підкреслював, що вона максимально припадає до душі дітям від 4 до 12 років, пробуджує цікавість та увагу до явищ природи, змушує їх сміятися, думати. У передмові до другого видання збірки казок «Коли ще звірі говорили» Франко вказував на виховне значення казок, адже вони дають дітям засади любові до природи, чеснот, справедливості, розуміння добра і зла¹⁹. Письменник рекомендував ретельно добирати твори для дитячого читання,

¹⁸ Шевченко Т. *Кобзар*. Київ 1976, 373.

¹⁹ Дзевєрін О. *Педагогічні погляди І.Я. Франка* // Дзевєрін О. *Педагогічні статті і висловлювання* // Київ 1960, 221.

вибирати такі з них, що спрямовані на формування кращих моральних рис, любові до людей, любові до праці, а також ті, які привчають думати самостійно.

Автор визначав мету і завдання національного виховання, виходячи з потреб служіння українському народу, боротьбі за вільну, незалежну, демократичну, самостійну Українську державу, та дотримуючись мудрих заповітів народної педагогіки, необхідності утвердження освіченості й національної самосвідомості громадян, неухильного дотримання в помислах і поведінці народних чеснот. Наприклад, до відродження української державності й життя для України кличе вірш І. Франка «Не пора!», що перетворився на українську народну пісню:

Не пора, не пора, не пора
 Москалеви й ляхови служити!
 Довершилась Україні кривда стара,
 Нам пора для України жити ...²⁰.

Духовно утверджує прагнення українців мати власну українську державність вірш «Великі роковини» з його завершальними словами:

Довго нас недоля жерла,
 Досі нас наруга жре,
 Та ми крикнім: «Ще не вмерла,
 Ще не вмерла і не вмере!»²¹

Довершену людину творчо підносить саме почуття відповідальності й громадянського обов'язку перед нацією. Ставлячи перед кожним українським громадянином безумовну вимогу громадянського обов'язку, І. Франко імперативно закликав: «Кожний думай, що на тобі мільонів стан стоїть, що за долю мільонів мусиш дати ти відповідь!»²².

Дослідник Г. Васянович вказує, що виховним зразком Великого Каменяря була людина-борець, «каменярь» суспільства в новій незалежній Українській

²⁰ Франко І. *Вибрані твори. В 3 т.* Т.3: Дрогобич 2005, 690.

²¹ Там само, 692.

²² Там само, 575 .

державі. Зрозуміти його можна через реалізацію національного виховання, саме тому кожна школа має бути національною, з пріоритетом на національне виховання, що базується на національному ґрунті, народній педагогіці, традиціях народу і його житті. Виховання народу повинно зростати з традицій, та як зазначав І.Франко, з культурного стану народу, мусить корінитися в характері, звичках народу, інакше це буде даремна трата часу й сил²³.

Поміж діячів ХІХ ст. найбільш повно і яскраво схарактеризував перетворювальну роль морального виховання в розвитку особистості К. Ушинський. Він вказував, що «моральний вплив становить головне завдання виховання і є значно важливішим, ніж розвиток розуму взагалі, наповнення голови знаннями і роз'яснення кожному його особистих інтересів»²⁴. Педагог уважав, що при відсутності морального розвитку людини все пізнання, зокрема математичні чи мікроскопічні дослідження, не несуть жодної користі, а можуть призвести навіть до шкоди самій особі та її оточенню. Освіта й інтелектуальна підготовка, відокремлена від морального виховання, часто призводить до «освіченого дикунства». А освічений дикун набагато страшніший та небезпечніший від неосвіченого. Метою виховання має бути виховання сучасної моральної людини, активного члена спільноти.

Костянтин Ушинський вважає, що моральне виховання повинно розвивати в дитині гуманність, правдивість та чесність, працьовитість, почуття відповідальності та дисциплінованість, почуття власної гідності, яке поєднується із скромністю. Виховання також повинно розвинути у дитини стійкість, почуття обов'язку, характер і волю. Базуючись на даних вікової та педагогічної психології, педагог сформулював низку важливих тез щодо питань морального становлення особистості, зробив важливу спробу пояснити психологічні механізми формування моральності дитини. Такі механізми він убачав у прагненні підростаючої особистості до вдосконалення, яке вважав вродженим. Але вказаний компонент хоч і є необхідним, але зовсім не єдиним. Так як

²³ Васянович Г. *Педагогічні ідеї Івана Франка / Рідна школа* 10 (2006), 27.

²⁴ Ушинський К. *Педагогические сочинения. В 6 т.* Т.1. Москва 1988, 58.

неможливо ізолювати виховання таким чином, щоб життя, яке оточує його, не впливало на нього, воно постійно буде вносити свої переконання і в учителів, і в учнів²⁵, «із прагнення до вдосконалення у дитини можуть зрости як позитивні, так і негативні моральні якості. І тут усе залежить від змісту ідеалу вдосконалення як мети, до якої йде конкретна особистість, від ступеня розвитку в дитини прагнення боротися зі злом»²⁶.

Як прозорливий психолог і педагог Костянтин Дмитрович застерігає, що одних тільки розуму й пізнань ще недостатньо для укорінення в нас того морального почуття, того суспільного цементу, який іноді згідно з розумом, а часто і всупереч йому об'єднує людей у чесне, дружнє суспільство²⁷. Адже, як він справедливо зазначає, «добре міркувати про чесноти не означає ще бути добродішним; бути справедливим у думках – не значить ще бути справедливим на ділі»²⁸. З огляду на це, сучасна освіта, поряд із розумовим та інтелектуальним розвитком дитини має звертати увагу на прилучення її до суспільно значущих цінностей, розвиток емоційно-вольової сфери, створення ефективних стереотипів, на основі яких будується поведінка індивіда, його взаємовідносини з іншими людьми. важливою психологічною умовою передачі значущих цінностей дітям є формування у них емоційних почуттів, переживань. Вчений стверджував, що наші почуття показують «найбільш чітко і правильно» наше відношення до світу, тому «виховання і життя, викликаючи все частіше з душі нашої те чи інше почуття, те чи інше вроджене їй прагнення, роблять їх керівниками наших думок і наших справ»²⁹.

У систематизації почуттів педагог віддавав перевагу моральним, бо саме вони, на його думку, більш повно показують етичну суть свідомості та самосвідомості людини. Моральні почуття, які Ушинський називає почуттями громадськості, існують в кожному з нас водночас з почуттям егоїзму. Почуття,

²⁵ Там само, 244-245

²⁶ Скрипченко О. та ін. *Вікова та педагогічна психологія*. Київ 2001, 16-18.

²⁷ Ушинський К. *Педагогические сочинения*. В т.Т.2. Москва 1988, 322.

²⁸ Там само, 323.

²⁹ Там само, 37.

ніби мікроскопічні зародки, народжуються водночас з людиною. Щоб вирости й зміцніти, моральне почуття – благородна і ніжна рослина душі людської – вимагає великого догляду і нагляду. У той же час почуття індивідуалізму, егоїзму, як і будь-який бур'ян, не вимагає для свого зростання ні догляду, ні нагляду. Не спини його вчасно – і воно скоро пригнітить усі кращі, найніжніші рослини³⁰.

У моральному вихованні К. Ушинський приділяв увагу формуванню у дітей звичок і навіть вказав на цікаву закономірність у справі їх виховання: чим молодша людина, тим швидше засвоюється або викорінюється звичка. І, навпаки, чим старішою є звичка, тим важче та складніше буде її викорінення. Для формування у дітей корисних звичок педагог радив: багаторазово повторювати потрібну для закріплення дію; виконувати це не поспішаючи, оскільки закріплення відразу декількох звичок веде до пригнічення одного навику іншим. Також, важливо якомога частіше застосовувати здобуті цінні звички. У такому випадку педагогічне правило має бути таким: краще менше вимог, але більше уваги до їх реалізації. Водночас він зазначав, що на формування у дитини звичок великий вплив має власний приклад життя і поведінки дорослих. А так як дитині психологічно важко пристосовуватися до правил та вимог, кількість яких перевищує резерви пам'яті, мислення та уваги, то застерігав від великої кількості вчителів у класі та їх частої зміни.

Якими ж повинні бути виховні дії, щоб вони сприяли викоріненню шкідливих звичок у дітей? Ушинський був переконаний, що для розв'язання цієї проблеми варто: передбачати і відволікати дитину від діяльності, яка йде від шкідливої звички, та в той же час спрямовуючи їх діяльність в позитивний бік. Якщо хочемо досягти успіху, ці засоби мають бути застосовані одночасно, в комплексі. Важливий момент, на який звертає увагу педагог, є такий: при викоріненні у дитини шкідливої звички перш за все треба з'ясувати, чому вона

³⁰ Ушинський К. *Избранные педагогические сочинения*. В 2т.Т.1. Москва 1953, 327.

виникла. Педагог повинен виходити з того, що необхідно усувати не наслідки шкідливої звички, а саме її причини.

У моральному формуванні особистості Костянтин Дмитрович дуже високо цінував вплив рідного слова. Недарма він каже про рідну мову як «дивовижного педагога», оскільки вона «не тільки вчить багато чому, а й вчить напроцуд легко»³¹. К. Ушинський був впевнений, що саме через ці важливі фактори у дитини розвивається мислення, виробляються елементи наукового світогляду, моральні уявлення та поняття, стає можливою самовиховання і самоосвіта.

Ушинський вважав, що моральне виховання має бути нерозривно пов'язане з когнітивним і трудовим вихованням дітей. Він зазначає, що «саме виховання, якщо воно бажає щастя людині, повинно виховувати її не для щастя, а готувати до праці життя. Виховання має розвивати в людині звичку і любов до праці; воно повинно дати їй можливість відшукати для себе працю в житті»³². Костянтин Дмитрович вказував, що дитина полюбить працю, якщо у неї будуть сформовані вірні уявлення про роль праці у житті людини. У зв'язку з цим він казав, що «сила праці має служити джерелом людської гідності, разом з тим моральності і щастя»³³.

1.3 Формування духовно-морального світогляду особистості в рецепції діячів ХХ ст.

Проблема формування духовно-морального світогляду особистості була в орбіті наукових пошуків і діячів складного та бурхливого ХХ ст.

Так, великого значення духовно-моральному вихованню дітей на ґрунті християнської моралі надавав І. Огієнко – видатний український вчений, педагог, патріот, духовний лідер, державотворець. Як державний діяч він очолював Міністерство освіти уряду Директорії та Міністерство віросповідань.

³¹ Егоров С. *История педагогики в России*. Москва 1999, 211.

³² Ушинский К. *Педагогические сочинения*. В 6 т. Т.2. Москва 1988, 8-26.

³³ Пискунов А. *История педагогики. Часть I. От зарождения воспитания в первобытном обществе до середины XVIII в.* Москва 1997, 176.

Міністерство освіти під орудою І. Огієнка ухвалило закони та рішення про українізацію середніх шкіл, заснування нових українських гімназій. На посаді голови Міністерства віросповідань продовжував українізаторську політику, закликав виголошувати проповіді, проводити службу, читання та співи лише Українською мовою. У коло інтересів І. Огієнка входила українська культура, історія церкви.

Під час всієї багатоаспектної діяльності і наукової творчості І. Огієнка (і вченого, і Митрополита Іларіона) хвилювали питання етичного та морального життя, саме тому його творчість просякнута нестримним бажанням орієнтувати молодь на загальнолюдські моральні цінності і християнську духовність. Саме це прагнення відображає дуалістичність його світобачення. Вказуючи, зокрема, у «Філософських містеріях», що «релігійний світогляд – це світогляд ідеалістичний. Він опертий на повній християнській науці, він визначає основними двигунами світу головні християнські чесноти: Віру, Надію й Любов»³⁴, автор відразу ж звертає погляд своїх суджень до діяльності людей, підкреслюючи, що ці позитивні риси мають бути реальними, «постійно здійснюваними в житті, а не тільки уявні»³⁵. З іншого боку, мовно-навчальна творчість вченого служила глобальній ідеї його життя – національному просвітництву, просякнута проповіданням працелюбства як основи життя, родинних цінностей, величності людської дружби і, звичайно, універсальних моральних цінностей – чистої совісті, милосердя, сумління³⁶.

І. Огієнко сприймав релігію як духовну діяльність особистості, яка відігравала важливу культурну роль в історії народу, сприяла відродженню і закріпленню національних цінностей народу, розвитку рідної мови, слугувала засобом збереження народних традицій, звичаїв³⁷. Ознакою духовної особистості, на думку вченого, слугують вічні духовні цінності, такі як любов, віра, надія, правда, патріотизм. І. Огієнко, як і Г. Ващенко, вважав, що у духовно-

³⁴ Огієнко І. *Твори: Філософські містерії*. Вінніпег 1957,13.

³⁵ Там само, 15.

³⁶ Митрополит Іларіон. *Мої проповіді*. Вінніпег 1973,115.

³⁷ Ляхоцький В. *Просвітник*. Київ 2000, 205.

моральному вихованні молоді одним із основних напрямів є родинне, при цьому батьки повинні опиратися на біблійні принципи

Учений уважав, що виховання в дітей почуття любові до своєї держави, до Бога, до рідного краю, до культури народу, до народних традицій відіграє значну роль у вихованні соціальної активності, громадянської зрілості, патріотичного ставлення до Батьківщини, культури свого народу, до її природи, до людей, до самого себе. Аналіз творчої спадщини І. Огієнка розкриває його погляди на виховання як процес формування в людини певних якостей: свідомості, навичок поведінки, аксіологічної орієнтації, які залежать від історико-культурних особливостей розвитку суспільства.

В коротеньких максимах Митрополита Іларіона, котрі вже стали відомими кожному з нас, як-от: «Служити народу – то служити Богу»; «Любити – це служити»; «Мова є душою нації»³⁸ та інші, лежить величезний зміст. Хоча цей заповіт був зверненням до діаспори, зрозуміло, без такої ідеології практично неможливо знайти ефективні методи національного збереження.

Розуміючи, що знищення української мови в період радянської влади відбувається насамперед в трьох напрямках – освіта, церква та засоби масової інформації, – діяч багато працює над тим, щоб повернути українську мову в ці сфери. Він перекладає українською Біблію (працював над цим сорок років), а ще (окрім десятків праць про історію, культуру та мову рідної України) пише книжку «Наша літературна мова. Як говорити й писати по-літературному». В цьому творі дає рекомендації журналістам, «як писати для народних мас», і самим «масам» – як грамотно говорити, де доречно вжити те чи інше слово, і, зрештою, чому правильно «в Україні», а не «на Україні». Огієнкознавець Микола Тимошик вказував, що видана у Вінніпезі книжка мала на звороті приписку, набрану великим шрифтом: «Передрук дозволяється всім». Любов Огієнка до рідної мови була підкріплена щирими думками і безкорисливим бажанням ділитися своїми знаннями зі ще більшою кількістю читачів³⁹.

³⁸ Митрополит Іларіон. *Мої проповіді*, Ч.1. Вінніпег 1973, 116.

³⁹ Тимошик М. *Невтомний співак на українознавчій ниві*. / *Ізборник* / <http://litopys.org.ua/ohdruk/ohd01.htm>

Таким чином, І. Огієнко вбачав у духовно-моральному вихованні шлях до формування духовних цінностей, як-от: справедливості, відданості ідеалам, любові до рідної мови, історії, християнської віри, обрядів, звичаїв, народних традицій, гідності, честі. Учений розглядав духовно-моральне виховання складовою національного виховання, але вбачав можливість його реалізації засобами християнської релігії через позашкільні заклади. Особливу увагу в духовно-моральному вихованні І. Огієнко відводив змісту навчання, рекомендував увести предмети з вивчення родоводу, краєзнавства, фольклору, народної творчості, виховних традицій. Отже, духовно-моральне виховання вчений визначав як формування в особистості національних цінностей, високої самосвідомості й характеру, моральних якостей, потреби у самовихованні, самореалізації здібностей.

Важливий внесок в обґрунтування основ духовно-морального виховання в концепції українського виховного ідеалу належить представнику української педагогіки першої половини ХХ ст. Григорію Ващенко.

Категорія «мораль» розглядалася ним як система норм поведінки людини в житті особистому і суспільному⁴⁰. Так як мораль тісно пов'язана з природою людини, умовами її життя та віросповіданням, то існують системи моралі, притаманні окремим народам, – вважав Г. Ващенко. Мораль кожного окремого народу характеризує розв'язання основних питань: про природу людини, основну мету її життя та моральність чи аморальність вчинків. Як учений-педагог, глибоко релігійна людина, Г. Ващенко переконаний, що розв'язання цих питань «...залежить перш за все від того, чи дана система моралі побудована на засадах релігії, чи вона є у своїй основі атеїстичною»⁴¹.

За його переконанням більшість населення Європи, Америки та Австралії дотримуються християнської моралі. Християнська етика в основі своїй має віру в Єдиного Бога, Творця, Промислителя всього видимого і невидимого, який є

⁴⁰ Ващенко Г. *Мораль християнська і комуністична*. Київ 2000, 195.

⁴¹ Там само, 142.

Абсолютною Правдою, Добром і Любов'ю⁴². Людина як образ і подоба Божа створює матеріальні і духовні цінності та володіє свободою волі, дотримується в своєму житті заповітів Божих, в основі яких є любов до Бога і ближнього. Як реалізація цих заповітів здійснюються прояви милосердя до хворих і немічних, бажання допомогти бідним, прощення ближнім провинностей, жертвування своїми інтересами заради блага інших. З огляду на це, якщо вважати, що Добро є головним орієнтиром християнства, то головне завдання моралі покликане робити особу досконалішою, добрішою, поряднішою – у загальнолюдському сенсі. Вчений питання етики розглядав всебічно і вважав, що, з психологічного погляду, до її складу належать елементи інтелектуальні, почуттєві і вольові. З інтелектуальним фактором пов'язані норми поведінки, обов'язки людини. З вольовим процесом – реалізація цих обов'язків, а почуттєвий процес дає задоволення або незадоволення з приводу тих чи інших вчинків. Тому моральне почуття має оцінковий характер⁴³. Процес виховання етичних нормативів культури поведінки має на увазі наявність позитивного еталону, який би мав вплив на засвоєння норм і правил, на розвиток етичних рис, їх реалізацію в побутовому спілкуванні. Педагог вказував, що саме під час виховного процесу відбувається «формування особистості людини з метою наближення її до більш-менш чітко визначеного ідеалу»⁴⁴.

Пронизана ідеями морального формування особистості педагогічна система А.С. Макаренка, становлення у вихованців соціальних цінностей (моральних) у взаємозв'язку з індивідуальними рисами особистості. Система цінностей А.С. Макаренка має дві низки головних орієнтирів. Основна та, в центрі якої людина, її гармонійний розвиток, етичність, духовність, свобода, відповідальність, обов'язок як сенс життя. Друга постає від першої. До неї входять цінності, які необхідні для розвитку людини: гуманне суспільство,

⁴² Там само, 142.

⁴³ Ващенко Г. *Виховання волі і характеру*. Ч.1. Лондон 1952, 256.

⁴⁴ Ващенко Г. *Виховання волі і характеру*. Ч.2. Бофало-Мюнхен 1957, 270.

активна діяльність (праця, навчання, гра), краса, ідея гармонії людини й співтовариства (спільноти).

А. Макаренко теоретично осмислив і сформулював основну структурну особливість будь-якої моралі – відносини особистості та колективу. Він показав, що можлива гармонія особистих та суспільних інтересів. На цих двох факторах він будує вісь координат своєї етики, а саме: норму взаємозбагачення особистості та суспільства. Мірило цієї етики «лежить між нашою великою роботою, що повністю присвячена суспільству, та нашим щастям, тим, що ми беремо від суспільства»⁴⁵.

Сьогодні існують суперечливі думки щодо діяльності та виховних методів А. Макаренка, та практичний процес виховання ніколи не був легким, він завжди вимагав старань та зусиль, наполегливості, тому науково-педагогічий спадок педагога заслуговує на вивчення та аналіз.

«Немає поганої молоді, є тільки погані вихователі»⁴⁶, – писав А. Макаренко. Сьогодні не часто про це згадують. Цінними є поради щодо педагогічної майстерності, які давав педагог саме для батьків, котрих він називав найпершими і головними педагогами. Батьки повинні піклуватися про своїх дітей, тому що саме вони несуть найбільшу відповідальність за їхнє майбутнє⁴⁷. Якщо батьки прагнуть добре виховати дитину, вони з радістю та щастям будуть⁴⁸ вкладати в неї усі позитивні якості доброї людини: повагу, щирість та простоту. На жаль, у сучасному світі не всім батькам очевидно, наскільки важлива педагогічна майстерність самих батьків, а не тільки вчителів. Гарне виховання в родині відіграє значну роль у житті людини – передусім тому, що в майбутньому воно дає людині щастя, бо тоді людина йде в життя сильнішою, ніж та, котра була обділена добрим вихованням⁴⁹. Добрі батьки повинні навчитися давати своїй дитині «правильну свободу», тобто вони не повинні допускати, щоб дитина

⁴⁵ Макаренко А. *Педагогические сочинения. В 8 т.* Т.4. Москва 1968, 217.

⁴⁶ Максимюк С. *Педагогіка. Навчальний посібник*. Київ 2005, 425.

⁴⁷ Макаренко А. *Виховання в родині*. Варшава 1954, 26.

⁴⁸ Там само, 5-12.

⁴⁹ Там само, 6.

робила що завгодно, але повинні все знати про свою дитину: де і з ким проводить вільний час, чим займається, що їй подобається, чим вона живе. Зовнішнє середовище має значний вплив на дитину, тому батьки також повинні навчати дитину розрізняти добре і погане та боротися зі злом. Адже «діти виховуються постійно, навіть тоді, коли вони не вдома»⁵⁰.

Важливе значення педагог надавав авторитету. Він вважав, що авторитет є необхідним для доброго виховання дитини в сім'ї⁵¹. «Авторитет не потребує жодних доказів, його вважають гідністю, котра не ставить під сумнів гідність старшої особи, тобто силу та вартість, яку діти бачать своїми очима»⁵². Також це стосується і майстерності педагогів, яких А. Макаренко називає «інженерами дитячих душ»⁵³.

Макаренко заохочував до рівності педагога з вихованцем – вони перебувають на одному рівні, якщо йдеться про колективну дію. Він був переконаний, що педагог у колективі не повинен різнитися своїм становищем, але навпаки, повинен бути подібний до кожної дитини з цього колективу⁵⁴. У сучасній педагогіці це положення вже розглядається як загальноприйняте, бо ж кожен вчитель повинен поважати гідність дитини⁵⁵. А. Макаренко використовував поділ дітей на загони, управління якими здійснювалося на засадах змінності активу. Провідна особа такої групи мала право диктувати певні обов'язки для членів групи, проте наставляв час – і керівником ставав хтось інший. Це була добра школа управління і самоврядності⁵⁶.

А. Макаренко вказував на важливість правильній організації праці педагога. Був переконаний, що без праці не можливе виховання, праця відіграє дуже важливу роль як з фізичного боку, так і з психологічного, таким чином допомагає створювати радісне бачення світу та щасливе бачення своєї долі. Його

⁵⁰ Там само, 13.

⁵¹ Там само, 25.

⁵² Там само, 15.

⁵³ Левківський М. *Історія педагогіки*. Львів 2005, 155.

⁵⁴ Там само, 156.

⁵⁵ Федорчук Е. *Сучасні педагогічні технології*. Кам'янець-Подільський 2005, 41.

⁵⁶ Там само, 47.

вихованці відчували себе захищеними⁵⁷. Педагог підкреслював, що сам процес праці надає дитині зацікавлення до неї⁵⁸. Така дитина повинна була вирости перш за все щасливою людиною та мати в собі подчуття обов'язку перед Батьківщиною⁵⁹.

Одним із українських педагогів, що зверталися до проблеми формування моральних переконань і вчинків був Василь Сухомлинський. Він стверджував, що «моральний розвиток є тією сферою, де панує безмежна і справжня рівність, де кожен, навіть найважчий учень, може досягти вершини, бути великим і неповторним»⁶⁰.

В. Сухомлинський вважав, що виховання неможливе без постійних розповідей вихователя про добрі вчинки людей, без пояснення правил етики. Педагог склав хрестоматію невеликих повчальних розповідей, розшукував такі розповіді і історії в книгах, газетах, журналах. А найбільше боявся Сухомлинський, що розмови залишаться без реальних справ, перетворяться у пустослів'я. Якщо дітей зачепило слово педагога, це хвилювання мусить обов'язково вилитися у дію, у роботу, у допомогу людям. Таке поєднання (слово вихователя – схвильованість – спільна дія вихованців і вчителя) в дітей викликає почуття задоволеності. «Переживаючи безкорисливу радість творення добра, дитина здобуває дорогоцінне багатство душі, вона відчуває серцем, коли і де товаришеві, другові, любимій людині, яка живе поряд, треба допомогти»⁶¹.

Через призму морального виховання Сухомлинський розглядав проблему самовиховання людини. Він вважав, що найбільш яскравим результатом виховання є те, що людина почала замислюватися сама про себе, задумалась над питанням: що є у мене гарного і що є ще погане? «Виховання, що спонукає до самовиховання – це і є, за моїм глибоким переконанням, справжнє виховання», – пише він у статті «Виховання і самовиховання»⁶². У книзі «Сто порад

⁵⁷ Там само,151.

⁵⁸ Макаренко А. *Загальні питання теорії педагогіки виховання в радянській школі*. Варшава 1975, 313.

⁵⁹ Там само,315.

⁶⁰ Мухин М. *Гуманізм педагогіки В.А. Сухомлинського*. Москва 1994, 25.

⁶¹ Сухомлинський В. *Сто порад учителеві. Вибр.твори: У 5-ти т.*-Т.2. Київ 1976,122.

⁶² Там само,25.

учителеві» він сформулював систему правил, яких треба дотримуватись при самовихованні у етичній сфері, фізичній культурі, навчанні та праці.

Педагог вважав, що для формування процесу самовиховання важливо, щоб не було нервозності у колективі, жорстких покарань, грубих голосних криків: «Там, де все будується на покараннях, немає самовиховання»⁶³. Адже покарання звільняє вихованця від докорів совісті, а совість – головний рушій самовиховання.

Виховання емоцій, коригування дисципліни думки й волі, формування й урівноважування характеру – все це, твердив Сухомлинський, особа повинна робити сама, оволодіваючи собою і пізнаючи себе. Самовиховання вимагає дуже важливого, могутнього стимулу – відчуття власної гідності, самоповаги, бажання стати сьогодні кращим, ніж учора.

⁶³ Там само, 601.

РОЗДІЛ 2

СТАНОВЛЕННЯ СОФІЇ РУСОВОЇ ЯК ПЕДАГОГА, ВЧЕНОЇ, ГРОМАДСЬКОЇ ДІЯЧКИ

2.1. Формування світогляду Софії Русової на тлі суспільно-політичного та культурного життя населення українських земель другої половини XIX – початку XX ст.

Складною і багатою на визначні події була епоха, в яку жила і творила Софія Русова (в дівочтві – Ліндфорс). Це був період пробудження національної самосвідомості українського народу в царській Росії, хвиль народницького руху, глибинних демократичних процесів, що відбувались у той період, пов'язаних зі створенням в Україні товариств, громад, просвіт, які об'єднували українську інтелігенцію національною ідеєю; революцій 1905 і 1917 років; війн (російсько-японська, перша світова, громадянська); створення незалежної Української держави (1917 – 1920 рр.); хвиль репресій за «українофільство» як з боку царату, так і більшовицького уряду; еміграції цвіту української нації після 1920 року. Родина С. Русової перебувала у вирі всіх цих подій. Життя діячки – це і життєпис історії українського народу другої половини XIX – першої третини XX ст.

Її знали і високо поцінювали перший президент незалежної України М. Грушевський, побіч якого вона працювала в Центральній Раді; перший президент Чехо-Словацької республіки Т.Г. Масарик, із яким учена була знайома ще до Першої світової війни; перший президент вільної Підкарпатської Русі А. Волошин; перший міністр освіти України І. Стешенко та міністр освіти в уряді Директорії, ректор першого державного українського університету в Кам'янці-Подільському І. Огієнко (Митрополит Іларіон); рідний дядько Лесі Українки М. Драгоманов, що був посадним батьком на їхньому з Олександром Русовим весіллі, та М. Лисенко, який у помешканні сестер Софії та Марії Ліндфорс здійснив постановку першої української опери «Різдвяна ніч» і підготував їй найдорожчий весільний подарунок – рапсодію на пісню «Золоті

ключі»; педагоги-реформатори світового масштабу – бельгійський творець «школи для життя через життя» О. Декролі та швейцарський пропагандист «діяльної» школи А. Фер'єр⁶⁴.

З Софією Русовою були знайомі й такі видатні громадсько-культурні та політичні діячі, як В. Антонович, Д. Багалій, Ф. Вовк, Д. Донцов, Д. Дорошенко, О. Єфименко, П. Житецький, М. Заньковецька, О. Кобилянська, М. Коцюбинський, М. Кропивницький, П. Мирний, О. Олесь, М. Садовський, П. Саксаганський, М. Старицький, І. Франко, С. Черкасенко, П. Чубинський, А. Шептицький, І. Юцишин та ін.

Чи не найточніше, мабуть, охарактеризував Софію Русову її син Юрій: «Софія Федорівна Русова дає нам приклад української жінки-патріотки, яка понад півстоліття свого свідомого і активного життя незламно несла на собі тягар боротьби світлої України з темними силами царської і червоної Росії. ...вона вмiла перемагати свої персональне горе і цілком підкоряти себе гордiй девiзi своїх предкiв «LE DEVOIR AVANT TOUT» («Обов'язок понад усе!»). А цей свiй обов'язок вона вбачала у працi й боротьбi на користь України»⁶⁵.

Народження Софії Ліндфорс (1856 р.) збіглося з кризою в країні, пов'язаною з поразкою уряду царської Росії у Кримській війні. Почався період реформування російської імперії. Батько Софії Русової належав до поступової інтелігенції, яка вживала всіх заходів, щоб піднести освіту серед селянства, зробити визволених кріпаків свідомими громадянами. З цією метою видавалися книжки для народу, засновувалися школи для дітей бідного населення та недільні школи для дорослих.

Батько мав значний вплив на формування особистості юної Софії. Опікувалась її вихованням і старша сестра Марія (мати рано померла), а також няня Дуняша з чернігівських селян, яка мала відповіді на всі запитання допитливої дитини. Події 1861 р. залишились яскравим спогадом дитинства:

⁶⁴ Джус О. *Життя і творчість Софії Федорівни Русової (1856-1940)*. Івано-Франківськ 2016, 218.

⁶⁵ Софія Русова. *З маловідомого і невідомого. Ч. 2. «Сеньйорка українського жіночого руху»* / упоряд. З. Нагачевська З.- О. Джус. Івано-Франківськ 2007, 290.

«Щось велике стає в житті цілого мого оточення»⁶⁶. Федір Ліндфорс, обраний мировим посередником після реформи 1861 р., впроваджував уставні грамоти на користь селян. А сестра влаштувала в маєтку школу для сільських дівчат та хлопців.

Невдовзі родина переїхала до Києва. Софія Ліндфорс закінчила з золотою медаллю Фундуклеївську гімназію. Чудово грала на фортепіано і навіть думала про музичну кар'єру. Під впливом брата захопилась юридичними науками, хотіла вступати до університету на юридичний факультет. Але в 1871 р. родину спіткало несподіване горе – помер батько. «Треба було починати нове життя, знайти йому завдання, чимсь заповнити ту порожнечу, що повстала наслідком нашої великої втрати», – згадувала Софія Ліндфорс⁶⁷.

Марія Ліндфорс, старша сестра Софії, запропонувала організувати дитячий садок. Перші приватні дитячі садки в Україні були створені у 1866 р. в Одесі та Миколаєві. У Києві ще не існувало подібної форми роботи з дітьми⁶⁸. Софія погодилася, хоч і не без вагань. Вже в 16 років вона проявила свій характер та силу духу, відмовившись, заради дитячого садка, від навчання в петербурзькій консерваторії, хоч дуже любила музику. «Чи маю я право так егоїстично будувати своє життя? А люди? Чи не треба спочатку для них послужити?»⁶⁹. Ці слова – кредо усього її життя, присвяченого служінню українському народу.

Готуючись відкрити дитячий садок, сестри Ліндфорс досконало вивчили праці з педагогіки та психології Руссо, Дістервега, Фребеля, Песталоцці. Характерною рисою особистості Софії Ліндфорс, яка проявилася ще з юних літ, було постійне вивчення передових ідей та досвіду свого часу, їх творче переосмислення та використання на практиці.

У 1871 р. в Києві було відкрито перший дитячий садок⁷⁰. І надалі Софія Ліндфорс пов'язала свою практичну діяльність з педагогікою. Спостерігала, як

⁶⁶ Русова С. *Мої спогади*. Львів 1937, 17.

⁶⁷ Там само, с.34.

⁶⁸ Сергеева В. *Проблема дошкільного виховання в педагогічній спадщині Софії Русової*: Дис.канд.пед наук. Київ 1997, 17.

⁶⁹ Русова С. *Мої спогади*, 35.

⁷⁰ Сергеева В. *Проблема дошкільного виховання в педагогічній спадщині Софії Русової*. Дис.канд.пед наук. Київ 1997, 43.

впливають на дітей певні вправи. І врешті прийшла до розуміння необхідності побудови виховання дітей на національному ґрунті⁷¹. Глибока обізнаність з ідеями світової, зокрема європейської, педагогіки дозволила їй всебічно проаналізувати та розвинути основоположні принципи наукової і практичної педагогіки в Україні, роблячи акцент на національному вихованні та його гуманізації.

Громадська діяльність Софії почалась з постановок українських опер М. Лисенка в оселі Ліндфорс. Доленосною для неї стала зустріч з О. Русовим. Вона, за її словами, «непомітно для себе самої почала піддаватись його впливові і демократизувалась якомсь не зокола, а зсередини»⁷². З того часу її життя назавжди пов'язується з боротьбою за відродження самобутності українського народу, його мови, культури, освіти.

Вже на схилі життя Софія Федорівна згадувала, що найбільший вплив на становлення її поглядів мали М. Драгоманов і О. Русов⁷³. М. Драгоманов був виразником українського соціального й політичного радикалізму того часу. Змушений російським урядом покинути Україну за свої проукраїнські симпатії, він мав великий вплив на українську громадськість.

Зміни в економічному та суспільно-політичному житті країни не могли не вплинути на формування світогляду Софії Ліндфорс. Початок нової хвилі національно-визвольного руху позначився і на її родині, молоде покоління якої позитивно зустріло зародження нових суспільно-політичних течій та сил.

Одружившись з Олександром Русовим, Софія Федорівна захопилась народницькими ідеями та брала участь у діяльності партії «Народна Воля». За радикальні погляди її неодноразово заарештовували. З часом Софія Русова відійшла від народників і сконцентрувала свою увагу на роботі для національного та соціального визволення українського народу.

⁷¹ Пінчук І. *Освітня діяльність і педагогічні погляди С.Русової*. Дис.канд.пед.наук. Київ 1994,41.

⁷² Русова С. *Мої спогади*. Львів 1937,51.

⁷³ Горюнкова Л. *Спогади Софії Русової/Український історичний журнал 5 (1999)*.

В цей період (70 – 90-ті рр. XIX ст.) С. Русова формується не тільки як педагог і психолог, а й як публіцист, літературознавець. Свою журналістську практику почала з рекламної статті про Тараса Шевченка. Пізніше неодноразово зверталася в своїх статтях до творчості поета. Ціла низка праць цього періоду була присвячена життю та творчості Г. Квітки-Основ'яненка, Г. Сковороди, М. Гоголя, М. Драгоманова, Марка Вовчка, Н. Кобринської, М. Заньковецької, а також видатним представникам зарубіжної літератури та мистецтва. Її науково-публіцистичні праці, написані у формі художньої літератури, друкували Товариства грамотності Києва, Харкова, Петербурга. Критика їх високо оцінювала. Б. Грінченко в рецензії на твір «Божа іскра. Оповідання про Рафаеля» писав, що ця книга є дуже корисно для розвитку «слухачів з народу». Відзначав новизну теми та своєрідну подачу матеріалу⁷⁴.

Отже, на становлення особистості С. Русової вагомий вплив мало родинне виховання, коло спілкування, а також суспільно-політичні реалії другої середини XIX ст.

2.2. Громадська діяльність Софії Русової

Усе своє свідоме життя С. Русова не припиняла громадську діяльність. Надзвичайно насиченим був харківський період життя Русових (1889 – 1894). До того родина жила у Чернігові (1876 – 1877), де Софія Федорівна брала активну участь у створенні громадської бібліотеки. На Херсонщині (1882, 1885 – 1889) діячка, перебуваючи під гласним наглядом поліції, підтримувала зв'язки з українською громадою, допомагала у виданні збірника. Багато часу приділяла вихованню дітей.

У Харкові С. Русова працювала у видавничому комітеті "Общества грамотности" та відстоювала думку про необхідність просвітницької роботи серед українських селян, хоч і російською мовою. "Використовувати школу, яка є.

⁷⁴ Сергеева В. *Проблема дошкільного виховання в педагогічній спадщині Софії Русової*. Дис. канд. пед. наук. Київ 1997, 42.

Книжки, писані чужою мовою, з огляду на те, що всяка наука до лісу не веде, а хоч і чужою мовою, все ж таки здіймає полуду з очей, будить свідомість взагалі, значить разом з нею і самосвідомість кожного народу, кожної нації", – писала С. Русова ⁷⁵.

Надію на визволення України з під гніту царської імперії дає С. Русовій революція 1905 року. Освітянка працює в комісії, яку створила Академія наук для визнання української мови, за її ініціативою був скликаний з'їзд народів російської держави, на якому розглядалося питання про надання повної автономії кожному народу і в культурному і в економічному житті, заснування навчальних закладів для всіх народів з рідною мовою навчання. Русова бере активну участь у Всеросійському з'їзді вчителів (1905 р.). У цей час педагогиня створює і викладає курс лекцій з української літератури для слухачок Бестужівських курсів у Петербурзі, за її участю також була видана безцензурна збірка «Кобзаря» Т.Г. Шевченка. У 1906 р. С. Русова видає «Український буквар», що базувався на розробках О. Потебні, який ще в 60-х рр. XIX ст. створював підручник для українських недільних шкіл. То був відважний крок, бо таких посібників українською мовою російська цензура не пропускала, а революція в той час пішла на спад, і реакція в країні посилювалась.

Статтею «Хроніка національної школи» у 1907 р. у журналі «Русская школа» педагогиня започаткувала низку публікацій, що присвячені розбору проблем національної школи різних народностей Росії, наприклад білорусів, українців, вояків, бурятів, калмиків, чувашів, мордвинів, євреїв, якутів, татар, чемерисів. У статтях С. Русової розкривається шовіністична русифікаторська політика царату в сфері народної освіти, показано, як вікове пригноблення, централізація і русифікація освіти особливо негативно вплинули на національній національну гідність, самосвідомості і психології народів⁷⁶.

Окрім написання доповідних записок і статей на захист української мови та освіти, Софія Федорівна брала активну участь у створенні всеросійської та

⁷⁵ Русова С. *Мої спогади*. - Львів, 1937, 130.

⁷⁶ Джус О. *Творча спадщина Софії Русової періоду еміграції*. Івано-Франківськ 2002, 46.

української учительських спілок з метою захисту прав вчителів та учнів на навчання рідною мовою.

В 1905 р. у Фінляндії організувалося Всеросійське товариство вчителів, до якого належала і С. Русова як представниця українського учительства. Товариство вимагало від уряду дозволу на національні школи для кожного народу російської імперії та поліпшення умов праці і життя народного учителя.

Влітку 1905 р. там же, у Фінляндії, відбувся з'їзд товариства, який активно готувала С. Русова. Від України присутніми були С. Черкасенко і М. Куцяк. У тому ж році відбувся другий з'їзд. Під час його підготовки серед патріотично налаштованих українських діячів виникла думка про заснування власного професійного об'єднання. Конкретним поштовхом до цього стало запрошення члена Центрального бюро з'їзду Всеросійського Товариства С. Русової надіслати на з'їзд представників від української національної школи⁷⁷. Про роботу з'їздів Софія Федорівна інформувала громадськість через пресу. Вона вважала великим здобутком учительського товариства проголошення гасла: «Вільна школа у вільних народів». Разом з тим критикувала українських учителів за те, що вони нібито «соромились і визнавали себе окремими представниками іншого народу, іншої, зовсім окремої нації»⁷⁸. Наголошувала, що під час потрясінь український народ є вдячним середовищем для пропаганди визвольних ідей, які має нести в народні маси інтелігенція. Майже повну відсутність свідомої інтелігенції в Україні вважала фатальним результатом політики русифікації царського уряду.

Паралельно з педагогічною діяльністю Софія Русова працювала і в українській громаді Петербурга. О. Лотоцький (український громадський діяч) вважав, що приїзд Русових пожвавив життя тамтешньої української громади. «Жива громадянська вдача обох їх якимось притягала до них людей, натурально створювала те, що ставали вони активним осередком громадського життя»⁷⁹.

⁷⁷ Сисоева С.-Соколова І. *Нариси історії розвитку педагогічної думки*. Київ 2003, 193.

⁷⁸ Русова С. *Українці на сїєзде учителей/Украинский Весник* 5 (1906), 320.

⁷⁹ Лотоцький О. *Сторінки Минулого*. Варшава 1933, 44.

2.3. Науково-педагогічна та організаційно-педагогічна діяльність Софії Русової

У 1909 р. С. Русова повертається до Києва, де працює викладачем педагогіки у Фребелівському жіночому інституті. Це той навчальний заклад який готував вихователів дошкільних закладів. В той же час вона викладає французьку мову у Комерційному інституті. Маючи певний досвід педагогічної роботи, С. Русова всебічно вивчає основні зарубіжні теорії реформування школи, створює контури української національної системи освіти. Русова викладає свої думки на шпальтах журналу «Світло», першого україномовного педагогічного журналу, співредактором якого вона власне і була. В публікаціях журналу гострій критиці піддавалась існуюча система освіти, методи виховання і навчання старої школи, що в основі мали примус і авторитаризм, відрив від життя. В часописі висвітлювалась робота земських шкіл. Описувалось становище вчителів, подавалась інформація про різні освітянські заходи, проводився аналіз педагогічних ідей і погляди відомих педагогів: П. Лесгафта, Л. Толстого, М. Пирогова, а також українських культурних діячів: Т. Шевченка, Б. Грінченка, М. Драгоманова, П. Житецького, М. Коцюбинського, М. Сумцова та ін. За час існування журналу (1910 – 1914 рр.) С. Русова опублікувала на його сторінках більш ніж освітніх 100 праць – статей, розвідок, публіцистичних статей, оглядів, методичних заміток, рецензій. Найпомітнішими них є «Нова школа», «Дитячий садок на національному ґрунті», «Ідейні підвалини школи», «Лесгафт і його педагогічні ідеї», «До сучасного становища народного вчителя», «Думки М. Драгоманова про освіту» та ін.

Серед значного переліку праць можна виділити досить невелику за об'ємом (всього 20 сторінок) брошуру з назвою «Нова школа» (1917). Формально це третє перевидання статті, що в 1914 р. була опублікована спочатку в журналі «Світло», а пізніше, у тому ж році вийшла окремою брошурою. «Велике слово – школа! Се скарб найкращий кожного народу, се ключ золотий, що розмикає пута несвідомості, се шлях до волі, до науки, до добробуту. У вселюдським житті

тільки той народ і бере перемогу, який має найкращу школу»⁸⁰, – так починає в ній авторка свій розгляд основних підвалин організації виховного процесу в початковій школі.

Вказуючи, що в умовах царської Росії шкільна освіта не відповідала ні національним ні духовним чинникам українського народу, ні педагогічним нормам, а тому руйнувало розум і душу дитини, відривало її від сім'ї, Русова призиває українських педагогів за допомогою нових розробок педагогічної науки формувати справді народну школу, таку «ставить молоду людину на шлях самостійної чесної праці»⁸¹.

Необхідно відмітити, що стаття, хоч і написана досить давно але викладені в ній думки залишаються актуальними й дотепер. Адже, як пише авторка, вихначальна мета школи – «збудити, дати змогу виявитися самостійним творчим силам дитини»⁸². Щоб виконати це найкраще, педагог повинен насамперед зрозуміти емоційний стан кожного учня, знати обставини його життя, з'ясувати рівень його знань. Врахувавши ці індивідуальні фактори («...як нема в садку двох кущів однаковісіньких, так нема в клясі двох дітей з однаковими почуттями, думками, здібностями»⁸³), вчитель може «помалу додавати нове, єднати розірване». Розвиток мови й думки дитини під час спостережень за найближчим побутовим оточенням та природою, пошуки відмінного і спільного у добре знайомих дитині речах, слухання та складання власних казок, організація історико-природничого музею, широке використання ігор та драматизації, влаштування цікавих етнографічних свят – лише деякі з описаних авторкою шляхів створення «тієї мережки, яку школа мусить виплести в голові учня з гармонійного поєднання досвіду дитини й нових широких наукових пояснень»⁸⁴.

І дійсно, мудримися виглядають, здається, досить прості алеглибокі слова, якими закінчує С.Ф. Русова цю свою працю: «Хай навкруги учня будуть речі

⁸⁰ Русова С. *Вибрані педагогічні твори* / Упоряд. та автор передмови Проскура О. Київ 1996, 87.

⁸¹ Русова С. *Вибрані педагогічні твори*, 89.

⁸² Там само, 96.

⁸³ Там само, 89.

⁸⁴ Там само, 87.

рідні, щоб він в них кохався, привчався любити все рідне, присвячувати йому всі сили свого духа й тіла. Любов до рідної країни – се перший найкращий крок до широкої вселюдської гуманності, пошана до людей – се вияв самоповаги й бажання собі й другим волі та незалежності. Хай на стіні нашої майбутньої рідної школи висить портрет великого апостола правди й науки – Тараса Шевченка, на вікнах стоять квітки, на стінах рушники з рідним вишиванням, хай у вікна тішать погляд рідні дерева й квіти»⁸⁵.

Головною ідеєю, що пронизує всі педагогічні пошуки С. Русової, є формування національної системи навчання. В якості педагога-філософа і педагога-практика вона щиро розуміла, що школа й виховання мають функціонувати у абсолютній відповідності до особливостей і потреб своєї країни.

За утворення Української Народної Республіки авторка входить до Центральної Ради і Секретаріату освіти, в якому головувала над дошкільним і позашкільним відділами.

Спогади Софії Русової, зокрема періоду Визвольних змагань українського народу, дають можливість глибше зрозуміти настрої та мотиви дій учасників цих подій, подивитися зсередини на процес становлення української державності. 1917 – 1920 рр. – один із найцікавіших періодів історії України, коли після 300-річного поневолення український народ спромігся проголосити незалежну державу та боротися за її утвердження. В той час вона писала: «... освіта ставить собі метою – дати всьому людові в країні гармонійний культурний розвиток, який дасть кожній людині певну свідомість своїх громадянських і людських обов'язків»⁸⁶.

У цей час на місцях почали створюватись і ширитись шкільні ради, комітети по народній освіті, «Просвіти», народні будинки, до яких входили представники учительства, земств, міських дум тощо. Гостро постала проблема пошуку нових форм організації та управління освітньою справою. С. Русова вважала, що це

⁸⁵ Там само, 88.

⁸⁶ Русова С. *Позашкільна освіта. Засоби її проведення*. Київ 1917, 6.

питання необхідно винести на колективне обговорення нарад та з'їздів й ініціювала проведення колективних форумів. Сама вона була прихильницею децентралізації управління освітою.

Будуючи нову систему управління освітою, необхідно було створити і нові діяльні освітянські структури. Саме такою структурою, що мала цілеспрямовано проводити політику українізації освіти, стала Всеукраїнська учительська спілка (ВУС), очолювана С. Русовою. В період Гетьманату, який емоційно описала С. Русова в своїх спогадах, ВУС перебувала в опозиції до влади і брала участь в роботі Національного Союзу.

Будучи директором Департаменту дошкільного виховання та позашкільної освіти, докладала багато зусиль для створення відділів дошкільного виховання та позашкільної освіти при повітових та губернських народних Управах для розробки теоретичних питань виховання та освіти. Впроваджувати в життя теоретичні розробки відділів мали інструктори позашкільної освіти. Для освіти дорослого населення відкривалися вечірні школи, книгозбірні, гуртки тощо. Це було тим необхідніше, що тільки 20% населення знало грамоту. В доповідній записці до міністра освіти про стан і потреби освітянського руху С. Русова писала, що неграмотність дає можливість кожному ворогу України знайти слухачів і послідовників. «Боротьба з загальною несвідомістю, з безмежною темнотою народних мас України мусить провадитися рішуче і систематично»⁸⁷. Головна роль у роз'ясненні політичного та соціально-економічного стану України відводилась інструкторам позашкільної освіти. Для підготовки останніх Департамент дошкільного виховання та позашкільної освіти організував 6-тижневі інструкторські курси. Там викладались українознавство, бібліотечна справа, організація музичних та театральних гуртків, психологія та ін. Лекції читали такі видатні діячі на одній освіті та культури, як С. Русова, С. Сірополко, Л. Старицька-Черняхівська, К. Стеценко, В. Зіньківський⁸⁸.

⁸⁷ Горюнкова Л. *Спогади Софії Русової* // *Український історичний журнал* 5(1999).

⁸⁸ Там само.

Для кращої підготовки дітей до школи та виховання їх в національному дусі, а також прагнучи допомогти працюючим батькам, департамент дошкільного виховання та позашкільної освіти ініціював створення дитячих садків, ясел (захоронків), майданів. З метою підготовки вихователів для цих дитячих закладів департамент впровадив семінаріум з дошкільного виховання⁸⁹.

На нараді для Вищих педагогічних шкіл України під головуванням С. Русової (1918 р.) обговорювалися питання організації вищої і середньої педагогічної освіти та українізації всіх освітніх закладів. Департаменту дошкільного виховання та позашкільної освіти було доручено розробити плани бажаних вищих педагогічних інститутів у складі 3-х факультетів: дошкільного, шкільного і позашкільного. С. Русова на нараді виступила з доповіддю «Про українізацію педагогічних шкіл»⁹⁰. Сама вона брала активну участь в українізації педагогічних шкіл. З її ініціативи і під її керівництвом уже в 1918 р. ввели паралельний виклад предметів українською мовою у Фребелівському інституті, про що вона згадує в своїх працях.

При департаменті діяв зразковий дитячий садок, в якому С. Русова раз на тиждень вела предметні уроки. Департамент безпосередньо опікувався 2-ма бурсами, де навчалися діти з бідних сімей. При департаменті також діяв Український дитячий клуб на засадах праці і самоврядування. Цій виховній технології, яка на початку ХХ століття розвинулася у практиці прогресивних шкіл США, Німеччини, Англії, Русова давала позитивну оцінку. Вона поширювалась на такі напрямки роботи клубу: активна участь дітей у вирішенні питань внутрішнього життя; організація праці – виконання у майстернях замовлень від населення, робіт для задоволення власних потреб; випуск власної газети (як правило, щотижневика), у якій висвітлювалися новини життя; організація зв'язків із зовнішнім світом – зустрічі з вченими, державними і громадськими діячами тощо.

⁸⁹ Там само.

⁹⁰ Горюнкова Л. *Спогади Софії Русової /Український історичний журнал* 5(1999).

Велика робота проводилася Міністерством освіти зі створення «Проекту єдиної школи на Україні». С. Русова активно працювала в комісії зі створення «Проекту» до січня 1918 р., а пізніше брала участь у його розгляді⁹¹.

В якості досвідченого педагога, відомої вченої, членкині Центральної Ради і Міністерства освіти, очільниці Всеукраїнської учительської спілки С. Русова була одним із засновників та членів редакційної колегії часопису «Вільна українська школа» (1917 – 1920 рр.). Цей часопис відображав визвольну боротьбу українського народу в галузі освіти. В журналі висвітлювалися напрями реформування освітньої системи в Україні, документи уряду та керівних освітніх установ, наукові прийоми та практичний досвід, виконувався розгляд класичного педагогічного спадку та сучасних течій у новітній зарубіжній педагогіці (педагогічні погляди Ж.-Ж. Руссо, Я.А. Коменського, Г. Кершенштейнера, Дж. Дьюї та ін.) та освітні події в Російській Федерації (погляди П.П. Блонського, С.Т. Шацького). Взагалі можна відслідкувати реформаторський підхід до формування навчально-виховного процесу, в підвалини якого клалися принципи націоналізації і демократизації виховання і навчання, положення єдиної трудової (діяльної) школи. І сьогодні актуальними є думки авторки про те, що «пошана й любов до свого народу виховує в дітях пошану й любов до інших народів»⁹², що саме національна система створить підготовку нового покоління особистостей, щиро вірних інтересам народу, патріотів, що здатні вивести народ з культурної, економічної відсталості в ряд високорозвинених цивілізованих націй, що «школа є глибоке прагнення кожного народу знайти себе як відокремлену частину людства і свідомо розуміти своє місце серед людності всього світу, свою національну роль у світовому культурному русі»⁹³.

Головним завданням нової школи, з точки зору С. Русової, є пробудження, виявлення і формування власних творчих сил дитини, її творчої думки. Поряд з

⁹¹ Зайченко І. *Проблеми української національної школи в пресі другої половини XIX- початку XXст.* Дис. док.пед.наук.Київ 1996, 328.

⁹² Русова С. *Вибрані педагогічні твори* / Упоряд. та автор передмови Проскура О. Київ 1996, 304

⁹³ Русова С. *Вибрані педагогічні твори*, 306.

більшістю прогресивних зарубіжних і вітчизняних освітян кінця XIX – початку XX століття, Русова нещадно критикувала існуючу школу за пригнічення волі та активності дитини, пасивне сприйняття та довготривале сидіння за партою. Вона вказувала, що така організація освіти не відповідає природі дитини. Русова зазначала, що жадання дитини до будь-якої дії – гри, труда чи творчої самодіяльності, є її найбільшим життєвим спрямуванням, «і можна собі уявити, – писала з цього приводу С. Русова, – який гріх брала на себе стара школа (на жаль, ще існуюча) своїми методами пасивного навчання, нехтуючи всю дитячу рухливість та безпосередню творчість. Це й шкодило тим, що паралізувало живу, самостійну душу дитини, а також псувало характер, бо воля закладається й розвивається лише на ґрунті активності»⁹⁴. Русова виступала за педоцентриський підхід до організації освітнього життя, який розглядала як глибоку індивідуалізацію навчально-виховного процесу, що базувався б на вивченні дитини, її інтересів, схильностей, нахилів, можливостей, біологічних ритмів, тощо.

Русова наполягала на тому, що сучасна педагогіка в своєму теоретичному дослідженні й у практичній реалізації повинна користуватися науковими настановами філософії, психології, етики, соціології та соціальної психології. Вона була переконана, що центральною відміною нової освіти є те, що вона заснована на особистому зусиллі самої дитини, а її не формують та дресирують зверху за певним шаблоном, а ставлять її перед власним самостійним розв'язанням широкого спектру проблем – і моральних і наукових. А це, в свою чергу, обумовлює розвиток усіх її здібностей, укріплення волі й усіх творчих сил.

Коли більшовицький уряд остаточно прийшов до влади С. Русова перестала вірити у можливість національного відродження України. Письменниця зазнає переслідувань з боку нової влади. Саме це і примушує її емігрувати до Чехословаччини, яка на той час стала центром української культурної еміграції. У Празі авторка проводить активну педагогічну і науково-видавничу діяльність:

⁹⁴ Русова С. *Вибрані педагогічні твори* / Упоряд. та автор передмови.: Є. І. Коваленко Є.- Пінчук І. Київ 1997, 115.

бере участь у формуванні і діяльності Українського Високого педагогічного інституту, створенні української гімназії, Української Академії в Подебрадах. В цей період вона захищає докторську дисертацію з соціальної педагогіки, головує над дитячим притулком для дітей емігрантів і водночас, прикладає значних зусиль до підготовки і видання підручників та монографій : «Єдина діяльна (трудова) школа», «Теорія і практика дошкільного виховання», «Дидактика», «Нова школа соціального виховання», «Нові методи дошкільного виховання», «Теорія педагогіки на основі психології», «Сучасні течії в новій педагогіці», «Історії педагогіки», «Соціальна педагогіка» та ін.

Вільно володіючи французькою, англійською, німецькою та чеською мовами, вона ширила знання про Україну, її педагогічні здобутки й інформацію про події на захоплених більшовиками українських територіях на міжнародних і українських конгресах і з'їздах у Відні, Женеві, Львові, Празі, Римі, Ужгороді, аби всі знали, що Україна – «...не якась Патагонія, що в нас теж є деякі педагогічні думки»⁹⁵.

Софія Русова – одна з небагатьох представниць українського жіноцтва на конгресах і з'їздах, організованих міжнародними жіночими об'єднаннями в Австрії, Голландії, Данії, Італії, Франції, Чехо-Словаччині та ін. Водночас «жіноче питання» для громадської діячки було перш за все загальнолюдським питанням. За її переконанням, поки «...не запанує в житті людяність, поки не шануватимуть прав людини взагалі, не може й жінка мати жодного забезпечення своїх прав»⁹⁶. Останнє яскраво проявилось в еміграції. Так, особливою гостротою позначене її звернення «до усіх Червонохресних організацій» і жіночих товариств, що з'явилося у празьких і паризьких українськомовних часописах з приводу голодомору в Радянській Україні 1933 року: «...стає дивно – писала громадська діячка, – як можуть організовані держави Європи, Америки визнавати таку безладну державу, яка руйнує...край і нищить без війни мільйони

⁹⁵. Русова С.З. *Маловідомого і невідомого. Несторка української педагогічної літератури.* / Упоряд. Джус.О. – Нагачевська З. Івано-Франківськ 2006, 237.

⁹⁶ Там само, 310.

населення»⁹⁷. Тим же роком датоване звернення С.Русової «До жінок світа», опубліковане в американському виданні «Жіночий світ». Основна його думка – це потреба порятунку від фізичного вимирання маленьких українців – жертв громадянської війни і червоного терору, від моральної загибелі, пов’язаної з практикою залучення дітей до шпигування за рідними батьками як за «ворогами народу», з розгортанням атеїстичної пропаганди та через перетворення школи в «партійнополітичний мітинг». «Для рятування дітей, – стверджувала С.Русова, – нема територіальних кордонів, ані політичних пересторог. Мусить панувати один закон вселюдного гуманізму, вселюдний обов’язок захищати усіх дітей, як найдорожчий скарб»⁹⁸.

⁹⁷ Русова С. *Вибрані педагогічні твори* : у 4 кн. -Кн. 3 / Упоряд. та прим. Є. І. Коваленко Є. - Таран О. Чернігів 2008, 240.

⁹⁸ Русова С. *Вибрані педагогічні твори*, 242.

РОЗДІЛ 3

ОСНОВНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ДУХОВНО-МОРАЛЬНОГО СВІТОГЛЯДУ ОСОБИСТОСТІ ТА ВПЛИВ СОЦІАЛЬНИХ ІНСТИТУЦІЙ НА ЦЕЙ ПРОЦЕС У ПЕДАГОГІЧНІЙ КОНЦЕПЦІЇ СОФІЇ РУСОВОЇ

3.1. Теоретичні засади морального виховання у педагогічній спадщині Софії Русової

Головною метою виховання упродовж віків був ідеал всебічно розвиненої особистості – з високими інтелектом і мораллю, фізично загартованої та здорової. При цьому в українській етнопедагогіці його стрижневою основою стала саме мораль, як система норм і оцінок, стереотипів і уявлень, що регулюють поведінку людей.

Закономірною і зрозумілою за таких умов є увага національної педагогічної думки та практики освітньої діяльності до проблем морального виховання. Вони пронизують «Повчання дітям» Володимира Мономаха та художньо-педагогічні твори Григорія Сковороди, поезії Тараса Шевченка, Лесі Українки і творчу спадщину Григорія Ващенко й Василя Сухомлинського. Не могла оминати ці важливі питання і Софія Федорівна Русова, особливо у творчому доробку міжвоєнної доби – періоду перебування її за межами України. Величезний досвід культурно-освітньої роботи, накопичений на рідних теренах, з одного боку, трагічне завершення національно-визвольних змагань 1917 – 1920-го рр., що стали для С.Русової своєрідним рубіконом, – з іншого, викристалізували чимало нових ідей у галузі народної освіти загалом та морального виховання зокрема.

Аналіз праць С. Русової підтверджує, що найважливішими структурними компонентами розвитку й формування особистості вона визначила розумове, моральне та естетичне виховання, які розглядала в нерозривному зв'язку, взаємоузгодженості та взаємодії. Проте переважають проблеми саме морального виховання. Розуміння їхньої суті С. Русова виклала у фундаментальних

педагогічних творах, де вони виділені окремими розділами («Дидактика», «Нові методи дошкільного виховання», «Сучасні течії в новій педагогіці»), і в низці статей, передовсім: «Моральні завдання сучасної школи», «Войовничий нахил», «Дещо про український моральний тип: Де шукати його зразків?», «Молодь серед хаосу», «Моральне виховання в позашкільній освіті»⁹⁹. На думку С. Русової, мораль – це «гуманізм нової ери, як почуття нових відносин межі народами, окремими людьми»¹⁰⁰. Її метою «є розвиток найвищого гуманізму ... справедливого відношення до всіх людей, гарячої любови до свободи й уміння співпрацювати з людьми»¹⁰¹. Саме тому гуманність педагог радила «внести, як найважливіший фактор в виховання» – як шкільне, так і позашкільне¹⁰².

Основою морального розвитку спільноти в державі в цілому і кожного його члена зокрема вважала усвідомленість категорій зла (як усього, «що перешкоджає вільному здоровому росту суспільства») і добра, що «веде суспільство від узького, низького розуміння життя до широкого, високого, до корисного для цілого масового щастя»¹⁰³.

Вищенаведене підтверджує висновки сучасних дослідників про те, що мораль – це одна з форм суспільної свідомості, яка включає в себе загальнолюдські норми, вироблені людством упродовж усього періоду його існування¹⁰⁴. Водночас аналіз педагогічного доробку С. Русової засвідчує, що, акцентуючи на загальнолюдському характері моралі, вона постійно наголошувала на національних аспектах морального виховання.

Чималу роль у формуванні моральних почуттів і уявлень педагог відводила фольклору, літературі, історії рідного краю. Так, у статті «Дещо про український моральний тип: Де шукати його зразків?» вона підкреслює, що в «народній поезії ми находимо велике джерело для моральної синтези нашого народу». У ній вона радить шукати зразки моральних типів для наслідування українською молоддю:

⁹⁹ Джус О. *Життя і творчість Софії Федорівни Русової*. Івано-Франківськ 2016, 143.

¹⁰⁰ Там само, 147.

¹⁰¹ Русова С. *Сучасні течії в новій педагогіці* // Прага 1932, 65.

¹⁰² Джус О. *Життя і творчість Софії Федорівни Русової*. Івано-Франківськ 2016, 171.

¹⁰³ Там само, 172.

¹⁰⁴ Зайченко І. *Педагогічна концепція С.Ф. Русової* / Передмова Ярмаченка М. - 2-е вид., доп. І переробл./ Чернівці 2000, 231.

«...тип матері, як реалізацію ідей гуманності, правди, любови, організованого ладу у житті громадським і родинним – для жінки, та тип козака – реалізацію лицарського духа, сміливого, невідступно відданого свому народові героя – для мужчини»¹⁰⁵.

Розглядаючи моральне виховання як цілісний процес, який має свої мету, завдання, відповідний зміст, засоби й методи здійснення, педагог водночас стверджувала, що воно «не може проводитися якимось окремо: ним має бути пройняте все навчання, все життя»¹⁰⁶. Напевне тому ідеєю виховання високоморальної особистості пронизані твори, присвячені проблемам дошкільного виховання, шкільного навчання, позашкільної освіти, освіти дорослих, культурно-освітньої діяльності жіноцтва, окремим громадським діячам, спогади, епістолярна спадщина. Та й саме життя просвітительки є взірцем високої моральності і громадянськості.

Як і в питаннях формування національної свідомості, Софія Русова була переконана в тому, що ґрунтом, на якому «закладається підвалина людини – її моральної особистості, її громадянської вартості», є дошкільний вік¹⁰⁷. Сутність мети морального виховання дошкільнят розкриває її праця «Нові методи дошкільного виховання»: з дитини, якою вона є з природи, витворити різними засобами ... людину в найкращому значінні цього слова, розвиваючи до максимуму всі позитивні здібності дитини й зводячи до мінімуму всі її негативні нахили»; «...витворити з маленьких звірят-діток – громадян із чутливим розумінням справедливості, правди, з широким світоглядом щодо взаємних людських відносин і з ясним, урегульованим процесом думання»¹⁰⁸. Головне завдання морального виховання педагог вбачала у виробленні характеру, оскільки не знання, а саме характер «найбільше важить у зносинах людей між собою, він дає змогу людині досягнути найвищі моральні блага»¹⁰⁹.

¹⁰⁵ Русова С. *Децо про український моральний тип: Де шукати його зразків?* Львів 1936, 2.

¹⁰⁶ Русова С. *Теорія і практика дошкільного виховання*. Прага 1924, 67.

¹⁰⁷ Русова С. *Нові методи дошкільного виховання*. Прага 1927, 70.

¹⁰⁸ Русова С. *Нові методи дошкільного виховання*. Прага 1927, 64.

¹⁰⁹ Русова С. *Теорія і практика дошкільного виховання*. Прага 1924, 66.

Перші уявлення та моральні почуття в дитини, стверджувала С. Русова, викликають її батьки, рідні, близькі, що підходять до її колиски, бавлять, пестять, колишуть, купають, граються з нею тощо. Турбота, ласка з боку рідних, радість, яка оточує дитину в здоровій, згуртованій сім'ї, виховують у дітей перші почуття симпатії, любові до батьків, дідусів і бабусь, братів, сестер, породжують прагнення спілкуватися з ними, а згодом – і піклуватися про них. Приклад батьків, старших членів сім'ї стає для дитини тим животворним джерелом, із якого поступово виростає почуття любові до людей, до свого рідного краю, народу, своєї Батьківщини ¹¹⁰.

Жодна дитина не народжується з готовою ідеєю морального обов'язку, відзначала С. Русова, але чим жвавіше живе в особистості почуття симпатії, тим міцніше та легше розвивається в ній почуття соціального обов'язку, яке й мусить бути виховане соціальною педагогікою ¹¹¹.

Формування моральної поведінки людини починається змалку, в сім'ї, з елементарного поєднання одержуваних дитиною моральних знань із найпростішими моральними діями та вчинками. Нормою тут є зовнішня вимога, яка йде від дорослої людини. На її основі в дитини розвивається свідомо поведінка, виникають зачатки самоконтролю, вона починає діяти на основі внутрішніх спонук, а виконання норм стає мотивом її моральної поведінки ¹¹².

До найважливіших моральних «добродійностей», які можна виховати у дошкільному закладі, С. Русова відносила охайність, витривалість, мужність, взаємоповагу і взаємопошану, терплячість, настирливість, правдивість. Найбільшу роль в утвердженні в дитини цих моральних якостей вона відводила особі педагога-вихователя, його щирій вдачі, високій освіченості, витримці, гуманізму. А ще – глибокому патріотизму, бо тільки «...повний любові до свого

¹¹⁰ Зайченко І. *Педагогічна концепція С.Ф. Русової* / Передмова Ярмаченка М. - 2-е вид., доп. І переробл./ Чернівці 2000, 60.

¹¹¹ Там само, 65.

¹¹² Там само, 71.

народу і позбавлений усякої агресивності, якоїбудь ненависті» вихователь здатен виховувати громадян-патріотів¹¹³.

Поруч із вихователем на моральне становлення дітей дошкільного віку впливають гра, праця, літературно-мистецькі враження, атмосфера спільного товариського життя, «де не має місця ні брехні, ні злобі»¹¹⁴. Неодмінною умовою дієвості означених чинників, підвищення їхньої ролі у пробудженні в дитячих серцях перших моральних почуттів, «...як шанувати Бога і свій нарід, свій край, як високо ставити в своєму житті ідеал добра і правди» С. Русова називає національний характер дошкільних установ, їхню націленість на свідомий розвиток кожної дитини «...як бажаного майбутнього громадянина своєї країни, свого народу...»¹¹⁵.

Мету морального виховання учнівської молоді С. Русова виводила із виховної мети школи, яка в праці «Дидактика» звучить таким чином: «виробити з учня вільну людину, готову для служення над особовим завданням і для реалізації найвищого гуманного ідеалу, що панує на той час у громадянстві»¹¹⁶. У новій українській школі, вказувала вчена, моральне виховання «має головним завданням виховати людину правдиву, мужню, справедливу в усіх своїх відносинах до людей»¹¹⁷.

Про необхідність виховання у школярів міцної волі і ясного розуму як основи моральності С. Русова писала у статті «Моральні завдання сучасної школи». Вона вважала, що ці моральні почуття може виховати лише «розумне шкільне виховання», засноване на поєднанні вільного розвитку особистості «під дисциплінованим керуванням» і колективного життя, яке б не «нівелювало особистості учня»¹¹⁸. Найвищим мірилом моральності вихованців української школи педагог визначила відданість ідеї національного державотворення,

¹¹³ Русова С. *Роль жінки у дошкільному вихованні* / Рідна школа 6 (1936), 85.

¹¹⁴ Русова С. *Нові методи дошкільного виховання*. Прага 1927, 70.

¹¹⁵ Русова С. *Моральне виховання в позашкільній освіті*. Львів 1936, 97.

¹¹⁶ Русова С. *Дидактика: Конспект лекцій, читаних в Укр. Педагог. Інституті ім. М. Драгоманова в 1924/25 р.* Прага 1925, 162.

¹¹⁷ Русова С. *Нова школа соціального виховання*. – КатеринославЛяйпціг 1924, 150.

¹¹⁸ Русова С. *Софія Русова і Галичина: Збірник статей і матеріалів* / Упор. Нагачевська З. Івано-Франківськ 1996, 126.

непідлеглість «жадним компромісам», міцність волі і ясне розуміння «свого громадського обов'язку і чесного його виконання». Задля морального виховання, підкреслювала вчена, потрібно «більш природних санкцій і мінімум штучних, взаємної допомоги, з щирою (а не з наказу) самовідданостю для допомоги товаришеві – ось та атмосфера, що найкраще морально виховує дітей»¹¹⁹.

Важливою умовою формування морального досвіду особистості учня є емоційний фон. У ньому виявляється рівень моральної культури, насиченість духовного життя вчителя. Якщо розумова діяльність на уроці адекватна емоційному фону, це дає найкращий результат¹²⁰. Вчитель повинен гармонізувати емоційну та пізнавальну сторони навчальної діяльності, вчити учнів дотримуватися головного принципу випереджаючої ініціативи, він має давати учням взірці спілкування, вести дітей за собою. Цього можливо досягти лише за умови знання дитини, підвищення рівня її розвитку. У цьому вона бачила основу спілкування – вміння розуміти та любити людей¹²¹.

Великого значення у моральному становленні дитини педагог надавала естетичному вихованню. Вона зазначала, що коли дитину оточує краса, для неї цілком зрозуміла та приваблива, вона впливає на її настрій, спонукає до доброї поведінки. Обов'язковою умовою, джерелом естетичного виховання в розумінні С. Русової є загальний вигляд дитячого садка, школи, самих учнів, їх оточення. У всьому повинна бути чистота, охайність. Ці риси педагог вважала першими моральними звичками дитини¹²².

Через сприйняття краси у людини формується емоційно-піднесене ставлення природи, людини, світу речей, розвивається повага до людської праці. Софія Русова була глибоко переконана у необхідності виховувати всебічно розвинену особистість. Гармонійно розвинена особистість формується у процесі досягнення успіху через подолання проблеми. Розвиваючи думку Песталоцці про

¹¹⁹Русова С. *Дидактика: Конспект лекцій, читаних в Укр. Педагог.Інституті ім. М. Драгоманова в 1924/25 р.* Прага 1925,190.

¹²⁰ Слюсаренко В. – Проскура О. *Педагогічна спадщина Софії Русової і сучасна освіта.* Київ 1998,115.

¹²¹ Там само с.116

¹²² Коваленко Є. *Освітня діяльність і педагогічні погляди С. Русової.* Ніжин 1998,128.

те, що кожна людина самостійно утворює свою етику, та що поступ людський полягає в тому, щоб громадське життя ставило більше перешкод, обмежувало нижчі думки, пристрасті людини, С. Русова вважала, що досягнення цього можливе через таку систему навчання, коли є робота «...розуму, рукам і моральному почуттю»¹²³.

Потрібно зазначити, С. Русова звертала увагу педагогів та держави на виховання дітей з особливими потребами. «Дефективні діти не мають жити ізольовано; навпаки вони мусять навчитися суспільно жити, пізнати вимоги життя, набратися деякого "savoir vivre", – навчитися спільно працювати, взаємно один другому допомогати, коритися одному загальному закону...»¹²⁴. Отже інклюзія має також важливий моральний аспект гуманістичного виховання.

Актуальною в наш час є думка про те, що українському народові «...в тяжких умовах його життя потрібна духовна еліта, видатні особи, яких так бракувало Україні... в цілому історичному її житті», і таку еліту може й повинна готувати національна школа¹²⁵.

Проблемам морального виховання в позашкільній освіті С. Русова присвятила виступ на конгресі товариства «Просвіта» у Львові 1929 року. Вона визначила мету й конкретні завдання позашкільних установ у підготовці вільних, «з міцною волею та енергією» людей, здатних «послужити громадянству»¹²⁶. Вбачаючи їхнє головне призначення у навчанні «дорослих учнів», просвітителька водночас звернула увагу на потребу створення в них атмосфери життя, освітленої «моральним ідеалом», що «може урятувати людину, верству від деморалізації...»¹²⁷. Наголосила на потребі прищеплювати вихованцям якості, які й у сьогоденних умовах є доконечними.

По-перше, вимагала «очистити свою поведінку від ... численних часто непорядних компромісів ...» За її переконанням, «боротьба за життя мусить

¹²³ Русова С.Ф. *Дошкільне виховання // Світло 1*(1913), 26.

¹²⁴ Русова С. *Дещо про дефективних дітей у школі*. Прага 1935, 73.

¹²⁵ Русова С. *Моральні завдання сучасної школи / Софія Русова і Галичина: Збірник статей і матеріалів /* Упоряд. Нагачевська З. Івано-Франківськ 1996, 35.

¹²⁶ Джус О. *Життя і творчість Софії Федорівни Русової*. Івано-Франківськ 2016, 78.

¹²⁷ Там само, 94.

провадиться в межах справедливості і усім по мірі їх здібностей мусить бути забезпечено користування необхідними благами для життя шляхами чесної праці, правдивого знання».

По-друге, у важких умовах бездержавного існування вона вважала за необхідне вчити людей працювати «для рідного краю, для визволення свого рідного народу з ланцюгів темноти і поневолення, для поліпшення соціальних і політичних умов його життя»: щастя і воля народу «мають бути головною метою кожного свідомого щирого громадянина».

По-третє, тим, хто «має в своєму духовному багатстві щось більше за звичайне – по мистецтву, по науковому розумінню», просвітителька радила «найкраще розвинути свої здібності», бо кожний митець, науковець – «то є національний діяч, який своїми творами збагачує скарби національної культури...¹²⁸

3.2. Прикладні аспекти формування духовно-морального світогляду особистості крізь призму педагогічних поглядів С. Русової

Значної уваги приділяла Софія Русова проблемі формування духовно-морального світогляду дітей та молоді в складних суспільно-політичних реаліях, що стрімко змінювалися. Цікавими та вартими уваги державно-громадських діячів, педагогів, батьків, широкого загалу є міркування з приводу виховання молоді в умовах «морального хаосу», викликаного відмовою охопленого кризою сучасного їй світу від старих принципів, у яких «людство зневірилося, а нових керівничих засад» ще не виробило; економічною беспорядністю; суперечностями між вірою в матеріальну і моральну силу та «комфортом» персонального життя і соціальною правдою; запереченням усього, «що надбали старші»¹²⁹. Ці думки викладені мислителькою у статті-роздумах «Молодь серед хаосу», яка вийшла друком незадовго до початку Другої світової війни і

¹²⁸ Там само, 96.

¹²⁹ Русова С. *Молодь серед хаосу* / *Жінка* 4 (1938), 4.

стосувалася морального виховання молодого покоління різних держав Європи та представників української еміграції.

Моральне виховання в Німеччині, за спостереженням С. Русової, спрямоване на підготовку «піонерів націонал-соціалістичного режиму». Воно базується на культурі «сили і природи», а розум і милосердя розглядаються як «пережитки без ваги». Молодь, «загіпнотизована відданістю своєму головному вождеві», вірить, що охорона чистоти німецької раси принесе «обнову народу». За оцінкою педагога, виховувана в такому дусі німецька молодь «не має самостійної думки і своє призначення бачить ... єдино в виконванні приказів свого вождя»¹³⁰. Загальновідомо, як наслідки цього виховання позначилися на долі мільйонів людей уже через неповний рік після появи аналізованої статті.

Натомість у Франції, зазначала С. Русова, душею молоді «граються партії, накидаються на неї та використовують її до своїх цілей». Як результат, вона «творить всякі скрайно розбіжні угруповання та з ненавистю ставиться до всіх старих, колись дуже почесних, поступових діячів»¹³¹.

Щодо виховання дітей і молоді в СРСР, то С. Русова наголошувала, що підґрунтям її морального виховання тут виступає «страшна матеріалізація молодої душі». З серця найменшої дитини, підкреслювала педагог, вириваються «одне по одному ... гуманні почування, що відрізняють людину від звіра, і що дають людині найвище щастя, найсвітліше моральне вдоволення: любов до матері і до батька, до рідного краю, до Бога, як до найвищого морального ідеалу, любов до кожного ближнього»¹³².

З болем писала Софія Русова і про ті негативні тенденції, які простежувалися у моральному вихованні української молоді в еміграції наприкінці 1930-х рр.: вона «не має провідника, який своєю духовою силою, широким політичним розумом обєднав би її та вказав теоретичний і практичний

¹³⁰ Русова С. *Моральні завдання сучасної школи / Софія Русова і Галичина: Збірник статей і матеріалів* / Упоряд. Нагачевська З. Івано-Франківськ 1996, 37.

¹³⁰ Джус О. *Життя і творчість Софії Федорівни Русової*. Івано-Франківськ 2016, 119.

¹³¹ Русова С. *Молодь серед хаосу / Жінка* 4 (1938), 5.

¹³² Там само, 120.

шлях до святої мети»; виросла на чужині, «відірвана від свого краю ... не знає свого народу»; «зневірена в старших громадянах, зневірена в їх політичних шляхах, зневірена навіть в їх щирості та відданості великій меті»¹³³. Крім того, Софію Русову хвилювали депресія, антагонізм, незгоди, дріб'язкове розпорошення української спільноти в еміграції, які негативно позначалися на моральному загартуванні української молоді за межами рідної землі.

Проте педагог не обмежувалася констатацією важкого становища молоді «серед хаосу». Вона дала конкретні поради українському громадянству, насамперед педагогам-вихователям і батькам, як позбутися негативних тенденцій у молодіжному середовищі. Як і в інших працях, висловила впевненість у тому, що навіть за таких умов можна і потрібно «з кожної доні, з кожного сина виховувати борця за велику ідею – чи цією ідеєю буде національна боротьба, чи наука, чи мистецтво»¹³⁴.

Важливою, «вічною» і водночас співзвучною із проблемами сьогодення є й думка педагога: «діти мусять бачити у своїх батьків повну згоду між словом і ділом, відсутність грімких фраз, легковаження матеріялістичних вигод, відсутність дрібязковости. Батькам, а особливо матерям, треба розумітися на нових ідеологічних течіях і не висовувати наперед свої старі традиції»¹³⁵. Диференціація думок і поглядів старшого і молодшого поколінь, за словами вченої, «не повинна бути перешкодою в спільному прямуванні до однієї мети, в спільному змаганні до ідеалу»¹³⁶.

Науково-популярний характер притаманний статті “Войовничий нахил”, у якій розглядається дещо інший аспект морального виховання. Основне запитання, на яке прагнула відповісти С.Русова у цій публікації, звучить таким чином: як ставитися до вродженого «бойовничого» нахилу дітей, переважно хлопців, і чи потрібен цей нахил у цивілізованому суспільстві, чи його слід позбутися? Відповідь на нього Софія Русова формулює, виходячи з

¹³³ Русова С. *Молодь серед хаосу* / *Жінка* 4 (1938), 8.

¹³⁴ Там само, 9.

¹³⁵ Там само, 9.

¹³⁶ Там само, 8.

філософського положення про те, «що усяке життя є боротьба, і людина, яка не здатна до боротьби, не має ані моральної, ані соціальної вартости»¹³⁷. На цій основі, зауважувала педагог, у дітях не можна «пригноблювати нахилу бойовничого». Проте гуманістка категорично заперечувала агресію в середовищі людей, вважала, що ні кулаком, ні зброєю не можна зневажати «людську гідність, а деколи і людське життя» – ні за образу, ні «за який зайвий доляр». За її переконанням, властивий людині нахил до боротьби слід «направити на захист добра і на відпір злу»¹³⁸.

Серед головних шляхів і способів розв'язання цього завдання просвітителька називала уміння боротися з тим злом, яке є в самій дитині: «побороти свої лінощі і навчитися працювати, побороти бажання постійно виконувати лише свої забаганки, а навчитися доглядати других і жити на радість, на спокій других найближчих людей ...навчитися переносити усякі незгоди ... щоб бути паном над самим собою ...»¹³⁹. По-сучасному сприймається теза вченої про те, що самоопанування необхідне і «громадському діячеві, коли доводиться йому за свої поступові думки боротися, змагаючись реалізувати їх на добро того громадянства, того народу, до яких він належить ...»¹⁴⁰.

Потребу розвивати «бойовничий інстинкт» у дітей С. Русова виводила із прагнення всіх народів досягнути свою відвічну мрію – вибороти волю й незалежність як політичну, так і економічну. Оскільки у 1920-х –1930-х рр. ця ідея для українського народу, підкореного чужими режимами, була особливо актуальною, то С. Русова наголошувала: «...мусимо цей жвавий, життєвий інстинкт виховати на добру мету, навчити наших дітей направляти його на поліпшення добробуту нашого громадянства, на культурний, економічний розвиток нашого народу, нашого краю». За Софією Русовою, сили дітей «мають

¹³⁷ Русова С. *Войовничий нахил* /Альманах “Жіночої Долі” Коломия 1929, 36.

¹³⁸ Там само,37.

¹³⁹ Там само,37.

¹⁴⁰ Там само,39.

бути повернені не лише на своє персональне щастя, а на працю для свого громадянства»¹⁴¹.

Яскравим підтвердженням цієї ідеї є історія Пласту у війні за Україну. До початку Першої світової війни пластовий рух розвинувся в десятках осередків на території чотирьох сучасних областей Галичини та Буковини. Зауважимо, що саме за підтримки Софії Русової та участі місцевих скаутів у вересні 1918 р. Іван Чмола, один з засновників руху, створює Пласт також у Києві.

Цікаво, що всі головні командири УПА і начальники головного штабу – це вихованці Пласту. Шість з дев'яти генералів УПА, тобто дві третини складу, теж «виростили» в Пласті. Серед видатних пластунів – економіст Богдан Гаврилишин, який, окрім України, підіймав економіку Канади та Швейцарії, і науковець Любомир Романків, без якого Стів Джобс не створив би свій перший комп'ютер, не кажучи вже про брата Івана Франка – Петра, котрий був одним із засновників Пласту.

Ідейними засадами Пласту є християнський світогляд та ідеї вірності українській нації, її ідеалові державности. Тисячі вихованців Пласту присвятили своє життя цій цілі. Понад 500 пластунів і пластунок вбиті окупантами – під Крутами, у Бабиному Яру, в Карпатах і Сибіру. І сьогодні, коли Україна протистоїть російським загарбникам, ця боротьба триває.

У нашій традиції серед прикладів любові до Батьківщини бракує сучасних історій. Переважно ми говоримо про козаків, про воїнів УПА. Нині з'являються нові герої, і потрібні їхні історії. Звідки вони прийшли, який їхній рід, як вони жили, які були їхні ідеали і яким чином вони віддали своє життя за Батьківщину.

«Наша боротьба – це є боротьба за нас, – слова священника Михайла Димида, батька Артема Димида, що загинув у бою, під Херсоном. – Може, це егоїстично, але ми воюємо для того, щоб добре жити. Розповідь про сучасних героїв допоможе молодому поколінню побачити цих героїв поруч себе. Героїв, про яких вони можуть чути від приятелів: а я його знав, а я його бачив. Це дуже

¹⁴¹ Русова С. *Войовничий нахил*, 38.

важливо. Бо тоді це вже інше ставлення до їхнього чину, інший рівень засвоєння. Це – майже мій. Я буду таким самим. Не боюся. Я матиму ідею, захищатиму свою Батьківщину, буду мудрим, спостережливим. Буду вчитися і старатися, щоб ця боротьба мала сенс, щоб вона не була на жертву, а на майбутність і розвиток»¹⁴².

3.3. С. Русова про виховання релігійних почуттів особистості

Слідом за Я.А. Коменським, Й.Г. Песталоцці, Ф. Фребелем, які головним джерелом морального виховання вважали розвиток релігійних почуттів дитини, С. Русова підтверджувала наявність у дітей інстинкту релігії¹⁴³. У пошуках відповіді на запитання «Чи повинні ми його підтримувати і як його виховувати?» вона керувалася переконаннями віруючої людини. Так, у листі до М.Шаповала діячка стверджувала, що не «політика, а велике релігійне надхнення принесе людям і Україні щастя»¹⁴⁴.

Своє розуміння особливостей і змісту формування релігійних почуттів у дітей дошкільного віку С. Русова розкрила в праці «Теорія і практика дошкільного виховання». «Бог є на світі», – підкреслювала вона, – «бо є предвічна краса і добро», і дитина мусить «всім своїм життям наближатися до Його досконалої доброти і правди»¹⁴⁵. Набираючись «моральної свідомості», вона відчуває, що «десь має існувати таке Я, що відповідає усім рисам ідеалу – милосердю, любові, красі, правді, і присутність якого дає дитині бажання якомога ближче стати до цього майже реального ідеалу. Дитина вичікує, в чому саме виявить себе ця найкраща істота, і пояснює собі це своїм власним розумінням: як в родині все найкраще походить від батька, так і цю істоту дитина уявляє собі як всесвітнього батька»¹⁴⁶.

142 Малко Р. Отець Михайло Димид: «На похороні Артемія я казав, що герої вмирають. Але вмираючи, вони залишають зерно, ідею, акцію, позитивне бачення майбутнього»/Український тиждень/ 28вересня 2022 <https://tyzhden.ua/>

¹⁴³ Джус О. *Життя і творчість Софії Федорівни Русової*. Івано-Франківськ 2016, 175.

¹⁴⁴ Там само, 36.

¹⁴⁵ Там само, 37.

¹⁴⁶ Там само, 36.

На цій підставі Софія Русова вважала за необхідне здійснювати релігійне виховання дітей у сім'ї. Проте була переконана, що «коли батьки самі не мають релігійного почуття, краще нехай вони не втручаються в цю святая святих дитячої душі»¹⁴⁷.

Вихователям вдумливий педагог радила особливо уважно ставитись до всіх вимог, потреб, запитань дітей. Коли дитину цікавить питання, де Бог, відповідати цілком традиційно: «Він на небі», не вносячи в цю об'єктивну справу «свого суб'єктивізму». Однак при цьому необхідно робити усе, щоб задоволення дитячих запитів сприяло їх найвищому духовно-моральному розвитку, та не допускати жодної вимушеної афектації чи формалізму. Необхідно, щоб слова любові глибоко западали в молоді душі. І якщо починати відволити від зла й налаштовувати на добро з самого малечку, то добро обернеться в пануючу властивість. Лише за такої умови прилучення до вічних істин з наймолодшого віку буде благодотворним для дітей. Педагогам і батькам слід пам'ятати, що «найвищу освіту, найкращі переживання душа одержує від релігії... Тут наче якась кладочка перекидається межі земним буденним існуванням дитини і далеким небом з його таємничими заповідями. А усе наше виховання є лише зусилля зв'язати наше тимчасове, буденне, матеріальне із чимось вічним, величним...»¹⁴⁸.

Відносно релігійного виховання школярів, то Русова закликала не виганяти Бога зі школи¹⁴⁹. Проте, ще на початку ХХ ст. серед головних засад формування нової української школи вона визначила її світський характер, а викладання в школі Закону Божого визнала за необов'язкове. Це, на її думку, особливо актуальне для України, оскільки на її теренах досить широко розповсюджені різноманітні релігійні віросповідання: православні, уніатські, католицькі, єврейські, мусульманські та ін., і, тому, призначення пріоритету якоїсь однієї

¹⁴⁷ Русова С. *Теорія і практика дошкільного виховання*, 37.

¹⁴⁸ Русова С. Ф. *Вибрані педагогічні твори*, 303.

¹⁴⁹ Русова С. *Дидактика: Конспект лекцій, читаних в Укр. Педагог. Інституті ім. М. Драгоманова в 1924/25 р.*, 187.

релігії було б примосовим актом відносно інших, гальмувало б розвиток загальної освіти.

У старших класах середньої школи Софія Русова радила вивчати історію релігій, бо це, на її переконання, тільки підкреслює, що релігія могла «вбиратися в різні шати» і залишалася все-таки найвищим витвором народного ідеалізму.

Важливою підставою «соціального розуміння релігії» С. Русова вважала участь дітей у різних «виявах культу», передусім у Свят-вечері, Великодньому дійстві, а також у святах, пов'язаних з «давніми народними релігійними віруваннями» і овіяних «національною поезією» – Купала, Маковея, Спаса та ін. По-сучасному звучать її думки-пропозиції про їх морально-естетичну значущість: «вони у нас багато говорять дитячій уяві, і бажано, щоб і тепер мали свій соціально-національний характер і проводилися б у кожній дитячій організації за народними звичаями»¹⁵⁰.

Цікавими є міркування педагога про молитву як «найбільш інтелектуальний акт релігійного настрою». Стосовно її змісту, то вона дотримувалася думки про те, що кожний, хто молиться, має знаходити «сам слова, відповідні до його настрою». Отже, підкреслювала С. Русова, «й дитині не забороняється молитися, як вона хоче, тільки пізніше можна навчити її єдино правдивої молитви, яка вже має не тільки індивідуальний, а й соціальний характер – Отче наш»¹⁵¹.

Вивчення творчого доробку С. Русової, зокрема її листування, засвідчує, що вона безмежно вірила у моральну місію релігії як великого культу гуманізму, любові, єднання всіх людей, високого ідеалу альтруїзму: «...не політика, а велике релігійне натхнення принесе людям і Україні щастя»¹⁵².

¹⁵⁰ Русова С. *Теорія і практика дошкільного виховання*, 38.

¹⁵¹ Там само.

¹⁵² Русова С. *Соціальне виховання: Його значіння в громадському житті*, 65.

ВИСНОВКИ

Розв'язання завдань, що стоять перед сучасною системою виховання, неможливе без урахування досвіду минулих поколінь, а також подій і явищ вітчизняної історії, що були зумовлені суспільно-політичними, економічними, соціальними та культурологічними чинниками розвитку суспільства. Духовно-моральна сфера завжди була важливою для українського народу, оскільки є віддзеркаленням його багатовікового досвіду, системи цінностей, менталітету та неповторності.

Проведене дослідження дало можливість виокремити такі положення: по-перше, у концепції українського національного виховного ідеалу головна роль відводиться формуванню духовно-моральних цінностей; по-друге, духовно-моральне виховання особистості у концепції українського-виховного ідеалу займає пріоритетне місце; по-третє, принципи християнської моралі та української духовності обов'язково слід поєднувати з національними цінностями; по-четверте, шляхи формування основних принципів українського виховного ідеалу тісно пов'язані із засобами релігійного виховання, формуванням світогляду особистості через вплив родини, школи, мови, засвоєння надбань національної культури, передачу традицій, звичаїв; по-п'яте, у формуванні духовно-моральних цінностей важливим чинником є тісна взаємодія таких інститутів виховання як родина, виховні заклади, церква і суспільство.

Визначальною є теза К.Д. Ушинського про народний характер виховання. Розмірковуючи над проблемами духовно-морального виховання, педагог писав: «Загальної системи народного виховання для всіх народів немає не тільки на практиці, а й у теорії... У кожного народу своя особлива національна система виховання, а тому запозичення одним народом у іншого виховних систем є неможливим. Досвід інших народів у справі виховання є дорогоцінною спадщиною для всіх, але точно в тому ж розумінні, в якому досвід всесвітньої історії належить усім народам. Як не можна жити за зразком іншого народу, яким

би принадним не був цей зразок, так не можна виховуватись за чужою педагогічною системою, яка б вона не була струнка і добре обдумана. Кожний народ щодо цього повинен випробовувати свої власні сили...»¹⁵³.

Дослідження життєвого шляху С. Русової викликає подив: як в одній людині поєднувались тверді національні переконання, фантастична працездатність, сутність видатного педагога і просвітителя.

Відстоювання права на існування українського народу С. Русова здійснювала через друк класиків української літератури, складання навчально-методичних посібників, численні власні публікації, а також діяльність у вітчизняних та міжнародних громадських об'єднаннях, звернення до влади, членство в уряді, публічні виступи тощо.

Результатом її активності стало відкриття дитячих садочків, притулків, створення навчальних програм, заснування громадських спілок. У Першу світову війну С. Русова сприяла захисту прав українських полонених, під час голоду 1932 – 1933 рр. закликала світову спільноту допомогти постраждалим, ознайомлювала зі станом прав в Україні. Активна боротьба громадської діячки за національні права українців у кінці XIX – на початку XX ст. стала актуальною через 100 років, коли Україна буде громадянське суспільство та правову державу. Її здобутки, теоретичні розробки можуть бути предметом подальшого розвитку та впровадження в освітніх закладах, громадських об'єднаннях.

Оцінюючи сьогодні роль С. Русової в розвитку педагогічної думки в Україні, можна однозначно стверджувати, що її творчий доробок є внеском у скарбницю не лише української, а й світової педагогіки, а її ідеї – це не лише минуле, вони не обмежені часовими рамками, бо є глибоко науковими, народними, просякнуті ідеями гуманізму, спрямовані в майбутнє. Її думки набувають особливого звучання в час кардинальної зміни підходів до дитини, до філософії освіти і виховання, що постали у зв'язку з розбудовою вільної України.

¹⁵³ Ушинський К. *Вибр. пед. твори у 2 т.* Т.1. Київ 1982, 103.

Значної ваги у творчій спадщині Софії Русової надається проблемі формування духовно-морального світогляду особистості. На переконання вченої, усяке моральне виховання припускає якийсь соціальний осередок, у якому дитина росте, й той майбутній соціальний осередок, задля якого вона набирається знання, розуму та волі. Виховання в організованому товаристві має найбільшу силу морального впливу. Головною умовою при цьому є принцип демократизму, коли діти вільно, незалежно живуть, працюють, гуляють, навчаються, але їх життя не безладне. Звісно, кожна соціальна організація залежить від того, як кожний із нас уявляє собі окрему особу та, з другого боку, неможливо уявити собі нормально розвиненої індивідуальності без її відносин із більш-менш широким колом людей ¹⁵⁴. Також виховання моральних якостей та почуттів (у дітей) є ефективним за умови, що воно є цілеспрямованим і планомірним і починається з наймолодшого віку дитини та здійснюється на всіх вікових етапах сім'єю, родиною, близьким оточенням, дитячим садочком, школою, позашкільними установами та соціальним оточенням, у якому вона перебуває. Головними завданнями морального виховання дослідниця вважала розвиток у дітей високих моральних почуттів шляхом безпосередньої участі в добрих і корисних справах, де й формуються відповідні моральні навички та стилі моральної поведінки, а також моральна свідомість, стійкі моральні переконання.

Відтак у творчій спадщині Софії Русової знайшли відображення важливі проблеми теорії та методики формування високих моральних якостей у дітей і молоді в різних типах навчально-виховних інституцій. У своїй сукупності вони творять цілісну систему морального виховання, чимало складових якої не втратили своєї актуальності й у наші дні.

Однак творча спадщина Софії Русової є невичерпною. А тому розробки потребуватиме проблема півпраці освітніх інституцій у процесі виховання дітей

¹⁵⁴ Русова С. Ф. *Вибрані педагогічні твори*, / Упоряд. та автор передмови Проскура О. Київ 1996, 146.

та молоді крізь призму поглядів видатної українки, дослідження основних шляхів національно-патріотичного виховання особистості тощо.

На дні терпіння осідає золото – говорить народна мудрість. А сучасні психологи стверджують, що у мріях є доля передбачення. Можливо, зерно, яке кинула в родючий ґрунт української землі чужинка, діждалося таки свого часу, а сподівання, мрії і надії Софії Русової таки збудуться.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Бех І. *Виховання особистості: сходження до духовності*. Київ 2006.
2. Бех І. *Особистість на шляху до духовних цінностей: монографія*. Київ – Чернівці: Букрек 2018.
3. Богуш А. та ін. *Духовно-моральне виховання дітей дошкільного віку на християнських цінностях: навч. прогр. та календарно-темат. план*. Київ 2019.
4. Васянович Г. *Педагогічні ідеї Івана Франка*. // *Рідна школа* 10 (2006) 27-29.
5. Ващенко Г. *Виховання волі і характеру*. Ч.1. Лондон 1952.
6. Ващенко Г. *Виховання волі і характеру*. Ч.2. Бофало-Мюнхен 1957.
7. Ващенко Г. *Мораль християнська і комуністична*. Київ 2000.
8. Володимир Мономах. *Літопис Руський*. «Поучення». ст.30. // *Ізборник*, litopys.org.ua (22.09.2022).
9. Горюнкова Л. *Спогади Софії Русової* // *Український історичний журнал* 5 (1999).
10. Грицак Я. *Подолати минуле: глобальна історія України*. Київ 2021.
11. Гулевич О. *Основные стадии моральной социализации*. // упоряд. Журавлев А. та ін. *Психология нравственности*. Москва 2010, 52-66.
12. Джус О. *Життя і творчість Софії Федорівни Русової (1856-1940)*. Івано-Франківськ 2016.
13. Джус О. *Творча спадщина Софії Русової періоду еміграції*. Івано-Франківськ 2002.
14. Дзеверін О. *Педагогічні погляди І.Я.Франка* // Дзеверін О. *Педагогічні статті і висловлювання*. Київ 1960, 221-297.
15. Доминик де Вильпен. *Крик горгульи* / перекл. з фран. Н.Кулиш Н. // *Иностран.лит-ра* 5 (2004) 238.
16. Егоров С. *История педагогики в России : хрестом.* Москва 1999.
17. Зайченко І. *Педагогічна концепція С. Ф. Русової*. 2-ге вид. Чернігів 2000.

18. Зайченко І. *Проблеми української національної школи в пресі другої половини XIX – початку XXст.* Дис.док.пед.наук. Київ 1996.
19. Коваленко Є.- Пінчук І. *Освітня діяльність і педагогічні погляди С. Русової.* Ніжин 1998.
20. Котляревський І. *Вибране.* Харків 1980.
21. Левківський М. *Історія педагогіки: навчальний посібник.* Львів 2005.
22. Лотоцький О. *Сторінки Минулого.* Варшава 1933.
23. Лутфуллін В. *Григорій Савич Сковорода / 22 видатних українських педагоги.* / Бойко А. та ін. Київ 2004.
24. Ляхоцький В. *Просвітитель.* Київ 2000.
25. Макаренко А. *Загальні питання теорії педагогіки виховання в радянській школі.* Варшава 1975.
26. Макаренко А. *Виховання в родині.* Варшава 1954.
27. Макаренко А. *Педагогические сочинения: в 8 т.* Т.4. Москва 1968.
28. Максимюк С. *Педагогіка. Навчальний посібник.* Київ 2005.
29. Малко Р. Отець Михайло Димид: «На похороні Артемія я казав, що герої вмирають. Але вмираючи, вони залишають зерно, ідею, акцію, позитивне бачення майбутнього»/Український тиждень/ 28вересня 2022// [https:// tyzhden.ua](https://tyzhden.ua) (05.12.2022).
30. Манжелій Н. – Фазан Т.П. *Духовно-моральне виховання дітей дошкільного віку на засадах родинної педагогіки.* // <http://dspace.pnpu.edu.ua/handle/123456789/18349> (21.11.2022).
31. Маринович М. Цивілізаційна місія України та її ціннісний вимір./Збруч/ 02.07.2022 // <https://zbruc.eu/node/112380> (05.12.2022).
32. Митрополит Іларіон. *Мої проповіді: Ч.1.* Вінніпег 1973.
33. Мухин М. *Гуманізм педагогіки В.А. Сухомлинського.* Москва 1994.
34. Огієнко І. *Твори: Філософські містерії.* Вінніпег 1957.
35. Пискунов А. *История педагогіки: Ч 1. От зарождения воспитания в первобытном обществе до середины XVII в.* Москва 1997.

36. Пінчук І. *Освітня діяльність і педагогічні погляди С.Русової*: Дис. канд. пед. наук. Київ 1994.
37. Постоева О. – Корнійчук Р. *Про духовно-моральне виховання студентської молоді*. // *Науковий вісник УМО* 4 (2019).
38. Русова С. *Вибрані педагогічні твори* / упоряд. та автор передмови Проскура О. Київ 1996.
39. Русова С. *Вибрані педагогічні твори* : у 2 кн. Кн. 1. / упоряд. та автор передмови Коваленко Є. – Пінчук І. Київ 1997.
40. Русова С. *Вибрані педагогічні твори* : у 4 кн. Кн. 3. / ред. Коваленко Є. упоряд. Коваленко Є.- Таран О. Чернігів 2008..
41. Русова С. *Войовничий нахил*. // *Жіночії Долі*. Коломия 1929.
42. Русова С. *Дещо про дефективних дітей у школі*. Прага 1935.
43. Русова С. *Дещо про український моральний тип: Де шукати його зразків?* // *Жінка(18)*. Львів 1936.
44. Русова С. *Дидактика: Конспект лекцій, читаних в Укр. Педагог. Інституті ім. М. Драгоманова в 1924/25 р.* Прага 1925.
45. Русова С. *До жінок світа: Відозва в справі рятування дітей* // *Жіночий голос*. Пітсбург 1933.
46. Русова С. *З маловідомого і невідомого: у 3т. Т. 2. Сеньйорка українського жіночого руху* / упоряд. Нагачевська З.-Джус О. ІваноФранківськ 2007.
47. Русова С. *З маловідомого і невідомого: у 3т.Т.1.Несторка української педагогічної літератури.*упоряд./упоряд. Джус О. – Нагачевська З. Івано-Франківськ 2006.
48. Русова С. *Мої спогади*.Львів 1937.
49. Русова С. *Молодь серед хаосу*// *Жінка* (4) Львів 1938.
50. Русова С. *Моральні завдання сучасної школи / Софія Русова і Галичина: Збірник статей і матеріалів* / упоряд. Нагачевська З. Івано- Франківськ 1996.
51. Русова С. *Нова школа соціального виховання*. КатеринославЛяйпціг: 1924.
52. Русова С. *Нові методи дошкільного виховання*. Прага 1927.
53. Русова С. *Позашкільна освіта. Засоби її проведення*. Київ 1917.

54. Русова С. *Роль жінки у дошкільному вихованні* // *Рідна школа* 4 (1936).
55. Русова С. *Соціяльне виховання: Його значіння в громадському житті.* // *Шлях виховання і навчання* 4 (1930).
56. Русова С. *Сучасні течії в новій педагогіці.* // *Шлях виховання і навчання* 4 (1932).
57. Русова С. *Теорія і практика дошкільного виховання.* Прага 1924.
58. Русова С. *Українці на зїзді вчителів.* // *Український Весник* 5 (1906).
59. Русова С.Ф. *Дошкільне виховання* // *Світло* 1 (1913).
60. Сергеева В. *Проблема дошкільного виховання в педагогічній спадщині Софії Русової:* Дис.канд.пед наук. Київ 1997.
61. Сисоєва С. – Соколова І. *Нариси історії розвитку педагогічної думки.* Київ 2003.
62. Сіданіч І. *Духовно-моральне виховання дітей у вітчизняній школі (XX – початок XXI століття) : монографія.* Київ, 2013.
63. Сковорода Г. *Твори : в 2-х т.* Т.1. Київ 1961.
64. Скрипченко О. та ін. *Вікова та педагогічна психологія : навч. посіб.* Київ 2001.
65. Слюсаренко В. – Проскура О. *Педагогічна спадщина Софії Русової і сучасна освіта.* Київ 1998.
66. Сухомлинська О.В. *Проблеми теорії виховання дітей і молоді в Україні* // *Педагогіка і психологія* 4(1997).
67. Сухомлинський В. *Сто порад учителеві* // *Вибр.твори:у 5-ти т.* Т.2. Київ 1976.
68. Тимошик М. *Невтомний співак на українознавчій ниві.* // *Ізборник/* <http://litopys.org.ua/ohdruk/ohd01.htm>
69. Ушинський К. *Педагогические сочинения: в 6 т.* Т.1. Москва 1988.
70. Ушинський К.. *Избранные педагогические сочинения: в 2 т.* Т.1. *Вопросы воспитания.* Москва 1953.
71. Ушинський К. *Вибр. пед. твори: у 2 т.* Т. 1. *Про народність у громадському вихованні.* Київ 1982.

72. Федорчук Е. І. *Сучасні педагогічні технології*. Кам'янець-Подільський 2002.
73. Франко І. *Вибрані твори: у 3 т. Т.3*. Дрогобич 2005.
74. Франко І. *Зібрання творів: у 50 томах. Т.45*. Київ 1986.
75. Шевченко Т. *Кобзар*. Київ 1976.